

Het Rijksinstituut voor Nederlandsche Taal en Volkscultuur

Een mislukt initiatief tijdens de Tweede Wereldoorlog

Ton Dekker

In zijn in memoriam over de in 1964 gestorven Jan de Vries stelt D.P. Blok, de latere opvolger van P.J. Meertens als directeur van het P.J. Meertens-Instituut, dat aan De Vries de eer toekomt de geestelijke vader van dit Instituut te zijn. Blok wijst met name op de, overigens mislukte, pogingen van De Vries tijdens de oorlog om "in het kader van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen een centraal instituut voor het wetenschappelijke onderzoek van het Nederlandse volk op te richten."¹ Hiermee doelt Blok op het plan van het Departement van Opvoeding, Wetenschap en Kultuurbescherming om een 'Rijksinstituut voor Nederlandsche Taal en Volkscultuur' te stichten. Dit zou afdelingen voor dialectologie, volkskunde en plaatsnaamkunde moeten bevatten, terwijl daarnaast ook werd gedacht aan integratie van het Woordenboek der Nederlandse Taal (WNT). Het plan was op verzoek van het Departement door Jan de Vries, de toenmalige voorzitter van de Volkskunde-commissie, opgesteld en werd begin 1941 aan het bestuur van de Akademie voor advies voorgelegd. De Akademie wenste echter niet met het plan accoord te gaan en weigerde iedere medewerking. Ze hanteerde hiervoor vooral een politiek argument. De oorzaak van die afwijzing ziet Blok in de pro-Duitse houding van De Vries, die volgens het plan directeur van het instituut zou worden.

Ik denk dat de pro-Duitse houding van De Vries niet de enige en zelfs niet de belangrijkste oorzaak van de afwijzing geweest is. Het ging mijns inziens niet primair om de persoon van De Vries, maar om de algemenere vraag wie de zeggenschap over dit instituut zou hebben: De Akademie of het onder curatele van de Duitsers staande Departement. Hoewel de Akademie tot tweemaal toe een duidelijk negatief advies over het plan heeft uitgebracht en dit achteraf ook volkomen vanzelfsprekend lijkt, zijn er in het besluitvormingsproces binnen de Akademie toch belangrijke momenten geweest waarop het bestuur van de Afdeling Letterkunde ondanks de bezwaren van diverse aard bereid was in het nieuwe instituut te participeren. De twee door het bestuur van de Afdeling Letterkunde opgestelde conceptadviezen hielden geen absolute afwijzing in, maar boden ruimte voor participatie van de Akademie in het Rijksinstituut en misten het later toegevoegde, zware politieke argument, dat de bezettingstijd niet geschikt was voor het stichten van en dergelijk instituut. Zeer opmerkelijk is hierbij ook dat de beide direct betrokken commissies van de Akademie, de Dialectencommissie en de Volkskundecommissie, het Akademiebestuur positief hebben geadviseerd inzake de oprichting van het instituut. Het bestuur volgde die adviezen niet, hetgeen het belang van de politieke overwegingen nog eens onderstreept.

De verwikkelingen rond het instituutsplan van De Vries vormen een boeiende fase in de geschiedenis van het P.J. Meertens-Instituut en van de Nederlandse volkskunde tijdens de Tweede Wereldoorlog. Ze vormen ook een niet onbelangrijk onderdeel van het bredere, in de loop van 1941 en 1942 steeds verder escalerende conflict tussen de Akademie en het Departement Opvoeding, Wetenschap en Kultuurbescherming, dat in 1942 tot de verwijdering van het bestuur van de Afdeling Letterkunde, J. Huizinga (voorzitter), C.W. Vollgraff (ondervoorzitter) en P. Scholten (secretaris/penningmeester) zal leiden. Op dit algemenere conflict tussen Akademie en Departement, dat op zijn beurt weer nauw samenhangt met de conflicten tussen enerzijds Departement en Duitse bezettingsautoriteiten, anderzijds universiteiten, zal ik hier niet nader ingaan. Het instituutsplan zal ik vanuit de invalshoek van de Nederlandse volkskunde behandelen, waarbij op basis van archiefmateriaal in eerste instantie een uitvoerig gedocumenteerde schets van de ontwikkeling van dit plan zal worden gegeven. Mijn aandacht gaat vooral uit naar de meningen, standpunten en wijze van opereren van de vele bij dit plan betrokken personen en instanties. Over deze actoren is nog maar weinig of geen onderzoek verricht zodat het, zeker in het kader van dit artikel, nog niet mogelijk is hen in een bredere maatschappelijke en wetenschappelijke context te plaatsen. Met deze schets hoop ik echter wel een basis te leggen van waaruit de geschiedenis van het P.J. Meertens-Instituut en de Nederlandse volkskunde in deze periode verder kan worden geëxploreerd.²

De vooroorlogse instituutsplannen van Jan de Vries

Het plan voor een centraal instituut voor dialectologie, volkskunde en naamkunde is niet pas tijdens de oorlog ontstaan. Al lang voor het uitbreken van de oorlog had De Vries in diverse publikaties gepleit voor de instelling van een dergelijk centraal instituut.³ Jan Pieter Marie Laurens de Vries (1890-1964), sinds 1926 hoogleraar Oudgermaanse Taal- en Letterkunde te Leiden, verrichtte zijn belangrijkste wetenschappelijke werk op het terrein van de oudgermaanse cultuur en godsdienst.⁴ Zijn *Altgermanische Religionsgeschichte* (1935-37; 1956-57²; 1970³) geldt nog steeds als een standaardwerk. Via de oudgermanistiek raakte hij bekend met de volkskunde, waarin hij in de jaren '30 een vooraanstaande positie innam. Hij schreef op dit vakgebied niet alleen een aantal studies, maar had ook ideeën over hoe het volkskundig onderzoek in Nederland en internationaal georganiseerd zou moeten worden. Eind jaren '30 neemt hij een sleutelpositie in de Nederlandse volkskunde in: in 1937 wordt hij naast Victor de Meyere de Nederlandse redacteur van het tijdschrift *Volkskunde* en in 1939 wordt hij voorzitter van de Volkskundecommissie van de KNAW. Daarnaast was hij in 1937 voorzitter geworden van de *International Association for Folklore and Ethnology* en hoofdredacteur van *Folk*, het tijdschrift van deze organisatie. Door zijn collaboratie met de Duitsers werd hij na de oorlog van zijn hoogleraarschap ontheven – hij werd leraar Nederlands in Oostburg – en speelde hij in de volkskunde geen actieve rol meer. Zijn wetenschappelijke activiteit, vooral op het gebied van de oudgermaanse cultuur en godsdienst zette hij echter onverminderd voort tot aan zijn dood.⁵

Prof.Dr. J. de Vries, omstreeks 1934. Foto RIOD.

De Vries' bemoeienis met de volkskunde reikt terug tot in de jaren '20. Daarbij merkte hij al spoedig dat het volkskundig onderzoek in Nederland geen organisatorische structuur bezat en geen aandacht en steun van de overheid ontving. In 1929 plaatst De Vries een artikel in *De Gids* waarin hij een uitvoerig pleidooi houdt voor een krachtige subsidiëring van het volkskundig onderzoek in Nederland en voor de instelling van een centraal instituut op dit terrein. Nederland loopt wat de volkskunde betreft ver achter op de andere Europese landen en dat kan er volgens De Vries toe leiden dat men in het internationale volkskundig onderzoek bij gebrek aan voldoende Nederlandse gegevens dit land als een onderdeel van Duitsland gaat beschouwen: "Dit zou onjuist zijn en onbillijk. Wij zijn anders en bezitten eigen cultuurwaarden."⁶ Voor De Vries heeft de volkskunde dus een uitgesproken cultuurpolitieke, nationale taak, hetgeen overigens voor de meeste volkskundigen uit die tijd geldt. De Vries stelt in dit artikel Zweden aan Nederland ten voorbeeld. Dit land telt weliswaar minder inwoners dan Nederland, bezit ook geen koloniën, maar de Zweedse overheid besteedt jaarlijks wel enorme bedragen aan het volkskundig, naamkundig en taalkundig onderzoek. Ook het Zweedse publiek toont veel meer belangstelling voor de eigen cultuur en heeft daar ook geld voor over. In zijn eis aan de Nederlandse overheid beperkt De Vries zich vooralsnog tot de instelling van een centraal volkskundig instituut, dat er snel moet komen omdat in bepaalde streken de volkscultuur onder invloed van moderne ontwikkelingen zoals bioscoop en film al snel aan het verdwijnen is. In 1935 pakt hij het thema in het tijdschrift *Volkskunde* weer op.⁷ In het verslag van een internationaal volkskundecongres in het Zweedse Lund dat hij heeft mee helpen organiseren, maakt hij melding van een op voorstel van W. Anderson en O. Loorits door het congres aangenomen resolutie dat er in alle landen centrale volkskundige archieven dienen te komen om het internationale onderzoek mogelijk te maken. Artikel 6 van de resolutie beklemtoont de noodzaak van internationale hulp aan landen waar het verzamelen van volkskundig materiaal niet plaatsvindt. De Vries, een groot voorstander overigens van internationale samenwerking, merkt hierbij het volgende op: "Als Noord-Nederlandsch folklorist kreeg ik een steek in het hart bij het lezen van de hier geformuleerde wenschen, want bij het volslagen gebrek aan belangstelling dat de Regeering voor de Nederlandsche volkskunde pleegt te toonen, zijn er hier toestanden ingetreden, gelijk aan die, waarop art. 6 der resolutie doelt. En ik zag reeds in mijn verbeelding, dat de internationale organisatie niet alleen haar verzamelaars naar Albanië, Georgië of Afghanistan, maar ook naar Nederland zou sturen, om daar een dergelijk werk van inzameling te doen plaats hebben." Het is duidelijk dat De Vries het ontbreken van een centraal archief voor volkskunde als een nationale schande ervaart. In 1934 was weliswaar de Volkskundecommissie door de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen ingesteld, maar deze had een beperkte taak, namelijk het samenstellen van een volkskunde-atlas. De Vries maakte geen deel uit van deze commissie.

In 1937 geeft hij, weer in *Volkskunde*, voor het eerst precies aan hoe zo'n centraal volkskundig instituut er uit zou moeten zien. Het zou dienen te bestaan uit vijf Bureaus voor respectievelijk antropologie (bedoeld is de fysische antropologie of wel de rassenkunde), archeologie, plaatsnaamkunde, dialectologie en folklore.⁸ De

Vries erkent in dit artikel dat de kans op realisering van zijn plan op het moment niet erg groot is. Behalve het bekende gebrek aan interesse bij de overheid en het publiek noemt hij de geringe bereidheid van de Nederlandse geleerden om naast hun eigen werk ook een gemeenschappelijke taak uit te voeren.

De Vries doelde hier onmiskenbaar op zijn vruchteloze pogingen, sinds 1934, om met de Volkskundecommissie van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen (KNAW) tot een vorm van samenwerking in verband met de Nederlandse Volkskunde-atlas te komen.⁹ Er waren in die tijd in Nederland twee verschillende initiatieven ontstaan om een Nederlandse Volkskunde-atlas samen te stellen. Het ene ging uit van de Volkskundecommissie van de KNAW met J. Schrijnen en P.J. Meertens, voorzitter respectievelijk secretaris van deze commissie, als initiatiefnemers. Het andere ging oorspronkelijk uit van het *Nederlandsch Nationaal Bureau voor Anthropologie* met D.J. van der Ven als drijvende kracht en werd in 1934 overgenomen door de Interacademiale Commissie met De Vries als voorzitter en J. Waterink als secretaris. Beide commissies konden ondanks druk van buiten niet tot enige vorm van samenwerking komen. De persoonlijke rancune van Schrijnen tegen De Vries vanwege diens negatieve recensie van Schrijnens boek *Nederlandsche Volkskunde* was daar een zeer belangrijke oorzaak van.¹⁰ Schrijnen achtte hierdoor, zoals hij zich uitdrukt, met hem "het tafellaken doorgesneden. Niet als christianus, maar in het verkeer."¹¹ Een tweede oorzaak, die later in de kwestie van het op te richten Rijksinstituut een belangrijke rol zal spelen, is van politieke aard en betreft de pro-Duitse gezindheid van De Vries. Schrijnen was in het algemeen zeer gevoelig voor alles wat zweemde naar Duitse beïnvloeding van de Nederlandse situatie. Meertens had dat al in 1931 moeten ervaren toen hij als secretaris van de Dialectencommissie een enquête volgens de methode van de Duitse taalkundige Wencker in Nederland wilde rondsturen. Schrijnen betitelde dit als "volkomen opgaan in de Duitse methode" en "zich aan Duitsland verkopen". Hij wenste zich niet "als verlengstuk van Duitschland te beschouwen."¹² De Duitse oriëntatie van De Vries, maar ook diens wens om in internationaal verband op volkskundig gebied met Duitsland samen te werken wekten bij Schrijnen diep wantrouwen op. Hoe ver het wantrouwen ging blijkt onder andere uit het vermoeden dat Schrijnen uit tegenover Van Ginneken en Meertens dat De Vries "de heimelijke bedoeling [heeft] om hier te lande een Germaansch heidendom te redden of te herstellen", maar hij voegt er in een brief aan Meertens aan toe dat hij dat niet zo openhartig in het openbaar zou durven zeggen.¹³ De politieke ontwikkelingen in die tijd konden Schrijnens wantrouwen alleen maar vergroten.

Terwijl de politieke situatie in Duitsland na 1933 steeds dreigender werd, en in Nederland en andere landen hierover ongerustheid begon te ontstaan, bleven voor De Vries de positieve maatschappelijke ontwikkelingen in Duitsland zwaarder wegen dan de negatieve.¹⁴ Dat hangt samen met zijn afkeer van het democratisch stelsel dat in zijn ogen werd gekenmerkt door vriendjespolitiek en besluiteloosheid. Stemmen tijdens de verkiezingen deed hij dan ook niet. Het leidersbeginsel sprak hem meer aan.¹⁵ Ook op wetenschappelijk terrein had hij waardering voor wat er in Duitsland tot stand kwam. In deze periode ging De Vries, die zich inmiddels in Nederland en Vlaanderen tot de meest gezaghebbende volkskundige had ontwik-

keld, ook internationaal een steeds grotere rol spelen. Hij werd in 1936 tweede voorzitter, in 1937 voorzitter van de International Association for Folklore and Ethnology en het was op zijn voorstel dat deze organisatie besloot een volkskunde-enquête van 15 tot 20 vragen in het gehele germaanse gebied te houden ten behoeve van de samenstelling van een in eerste instantie germaanse volkskunde-atlas. Hij was in deze functie ook actief om de romaanse landen bij deze organisatie te betrekken. Het grote voorbeeld voor dit atlaswerk was uiteraard de Duitse volkskunde-atlas, die in de jaren '30 de eerste verspreidingskaarten publiceerde die het gehele Duitse Rijk beslaan. De contacten van De Vries met Duitse geleerden, waaronder ook nationaal-socialisten, namen in deze tijd dan ook sterk toe. De Vries werd hierbij "getroffen door de aanpak en de durf" in Duitsland, die in schril contrast stonden met zijn Nederlandse ervaringen: "In ons land had ik talrijke conferenties op het departement, die de zaak geen stap verder brachten; geld voor de volkskunde, die toch maar een museale liefhebberij was, kon nooit gevonden worden; met de bestaande commissies waren steeds strubbelingen, die meestal van persoonlijke aard waren."¹⁶

De pro-Duitse gezindheid van De Vries was algemeen bekend. In zijn woon-omgeving werd hij als NSB-er beschouwd, hoewel hij met die partij niets te maken wilde hebben.¹⁷ In zijn *Vita Mea* constateert hij dat zijn positieve opstelling tegenover Duitsland in die tijd al tot een zeker isolement begon te leiden. Toch leidde dit nog geenszins tot een algemene boycot. Zo bestond binnen de Akademie en de Volkskundecommissie duidelijk kritiek op Schrijnens optreden tegen De Vries; men probeerde hem ook onder druk te zetten om tot enige vorm van samenwerking met De Vries te komen.¹⁸ Hoe de Akademieleden zelf over de zaak dachten blijkt spoedig na de dood van Schrijnen in januari 1938. Wanneer ruim twee weken later de Volkskundecommissie vergadert, komt het voorzitterschap van De Vries al ter sprake. Van Ginneken die als tijdelijk voorzitter optreedt en Meertens vinden het op dat moment nog te vroeg om De Vries als voorzitter te vragen¹⁹, maar in 1939 wordt De Vries, na eerst tot lid van de Akademie gekozen te zijn, tot voorzitter van de Volkskundecommissie benoemd.²⁰ De Volkskundecommissie had praktisch ook geen andere keus en moest over eventuele bezwaren heenstappen. De Vries was in die tijd de enige Nederlandse volkskundige van wetenschappelijk niveau en had ook internationaal een goede naam. Deze voorgeschiedenis laat echter wel zien waar de zwakke plek van De Vries lag. Die zal hem bij zijn initiatief om het Rijksinstituut op te richten wederom parten spelen.

Duitse bezetting gunstig voor oprichting instituut

Wanneer De Vries voorzitter van de Volkskundecommissie wordt, ligt het voor de hand dat hij zijn eerder ontvouwde plannen voor de organisatie van het volkskundig onderzoek zal proberen uit te voeren. Ik denk dat hij daarmee begint in de zomer van 1940, na de bezetting door de Duitsers. Hij schrijft dan aan Meertens dat hij op vrijdag 9 augustus in Amsterdam moet zijn en in de loop van de ochtend in het Trippenhuis is, de zetel van de KNAW waarin ook het secretariaat van de Dialecten- en de Volkskundecommissie gevestigd was. Enkele dagen later stuurt

Meertens hem een concept-brief toe, gericht aan de Secretaris-Generaal, waarnemend Hoofd van het Departement van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen (er was nog geen Secretaris-Generaal benoemd), met een ambitieus plan voor de groot-schalige inventarisatie door middel van veldwerk van onder andere de volkskunst, het boerenhuis, het volksgeloof, volksverhaal, volkslied (met melodieën), feesten en klederdrachten. Ter rechtvaardiging van dit plan noemt Meertens de achterstand die Nederland op dit terrein op het buitenland heeft en de huidige tijdsomstandigheden. Het onderzoek naar deze verschijnselen heeft ten doel "het peil der Nederlandsche folkloristische wetenschap te verhoogen, maar vooral ook om ons volk te wijzen op de bronnen aan volkskracht, waaruit het heeft geput of nog altijd kan putten."²¹ "Naast een wetenschappelijke heeft dit onderzoek naar onze meening stellig ook een opvoedkundige betekenis", aldus Meertens. Voor de uitvoering van deze plannen wordt voor 1941 een bedrag van 25.000 gulden gevraagd, een veelvoud van het bedrag dat in de voorgaande jaren werd toegekend. Het lijdt geen enkele twijfel dat deze concept-brief het resultaat is van Meertens' gesprek met De Vries.²² De Vries dient vervolgens het plan en het subsidieverzoek bij het Departement in. In dezelfde periode, september 1940, wordt Meertens op zijn bureau gearresteerd, verdacht van overtreding van artikel 248 (ontucht met een minderjarige van hetzelfde geslacht). Pas tien maanden later komt hij weer vrij.²³ Hierdoor speelt hij voorlopig in de contacten tussen Volkskundecommissie, De Vries, Departement en Akademie geen rol meer, wat voor de communicatie zeer nadelig is geweest.

Het is niet toevallig dat De Vries juist tijdens de bezetting van Nederland een dergelijk plan bij de overheid indient. In de eerste plaats moet gewezen worden op het feit dat de Nederlandse overheid na de Duitse inval plotseling bereid bleek om meer geld te besteden aan de studie en het behoud van de eigen cultuur. In deze periode had, zoals uit correspondentie blijkt, De Vries regelmatig contact met het Departement, met name met de chef van de Afdeling Kunsten en Wetenschappen (tijdens de oorlog Cultuurbescherming en Wetenschap), mr. J.K. van der Haagen over de Volkskundecommissie en een door De Vries op te zetten reeks populair-wetenschappelijke geschriften over de Nederlandse volkscultuur.²⁴ Hoewel De Vries zijn subsidieverzoek te laat had ingediend om nog voor 1941 in behandeling te worden genomen, kreeg de Volkskundecommissie voor 1941 alvast 5.000 gulden toegekend, nog altijd veel meer dan de tot dan toe verstrekte subsidies, en nog eens 2.000 gulden voor 1940. De Vries kreeg ook steun van de overheid voor de door hem geplande populair-wetenschappelijke reeks 'Hoekstenen onzer Volkscultuur'.²⁵

In de correspondentie met het Departement maakt De Vries ook regelmatig melding van de groeiende publieke belangstelling voor de eigen cultuur en de volkskunde, maar tevens van het feit dat daardoor veel dilettanten, "meermalen met onzuivere bijbedoelingen", zich hiermee gaan bemoeien en zich als verdedigers van de volkskunde opwerpen.²⁶ De Vries hanteert dit als een belangrijk argument tegenover de overheid om zowel wetenschappelijke studie als voorlichting op het gebied van de volkskunde te bevorderen en te centraliseren.

Maar het voor De Vries belangrijkste motief vormt zijn overtuiging dat met de Duitse bezetting voor Nederland en Europa definitief een nieuwe periode was aan-

gebroken waarin het Nederlandse volk, in de toekomst mogelijk met de Vlamingen verenigd in een Dietse staat, in het grotere Europese verband krachtig zijn eigen aard en cultuur diende te verdedigen en te bevorderen. In zijn in de zomer van 1940 geschreven brochure *Naar een betere toekomst* zet hij zijn ideeën hieromtrent uiteen. Het is een interessant geschrift dat inzicht verschaft in de politieke en maatschappelijke opvattingen van De Vries. De grondfout van de oude wereld die op 10 mei ten onder is gegaan, is volgens De Vries het individualisme dat de enkeling stelt boven de gemeenschap. In de nieuwe tijd zal echter de gemeenschap boven het individu gaan.²⁷ Dat betekent dat de nadruk zal komen te liggen op de belangen van het volk (nationaal) en op de sociale rechtvaardigheid (socialistisch). De Vries toont zich er van bewust dat de term nationaal-socialistisch door de concrete Duitse werkelijkheid voor veel Nederlanders niet meer aanvaardbaar is. Toch wenst hij hier een scheiding aangebracht te zien tussen idee en werkelijkheid: "Evenmin als men het christendom veroordelen mag wegens kettervervolgning en inquisitie, mag men een politieke beweging om haar excessen veroordelen."²⁸ Nederland zal volgens De Vries de nieuwe politieke en economische structuur van Europa en de beheersende positie van Duitsland hierin moeten erkennen en de gevolgen daarvan moeten aanvaarden (p. 48). Hij noemt aansluitend ook een aantal politieke en educatieve middelen om deze doeleinden te bereiken, zoals de ontbinding van de politieke partijen en aanvaarding van het "verantwoordelijke leiderschap", erkenning van de boerenbevolking als "een der voornaamste bronnen van onze volkskracht" en "regeringszorg voor kunst en wetenschap, gepaard met een verstandige leiding in opbouwenden nationalen zin".²⁹ De Vries stond met deze ideeën in de eerste maanden na de oorlog bepaald niet alleen. Maar men behoefde niet perse nationaal-socialistische ideeën aan te hangen om sympathiek te staan tegenover het streven de eigen Nederlandse taal en cultuur te bevorderen. Juist de Duitse bezetting vormde hiervoor een extra argument. Het idee van een centraal instituut kreeg dus plotseling de wind mee.

Het plan voor een Rijksinstituut

Op 25 november 1940 treedt Jan van Dam, hoogleraar Germaanse Filologie en Oudduitse Taal- en Letterkunde te Amsterdam aan als Secretaris-Generaal van het Departement van Opvoeding, Wetenschap en Kultuurbescherming. Van Dam, geen NSBer, wel pro-Duits, had dit ambt na enige aarzeling aanvaard in de hoop dat hij in deze positie het Nederlandse onderwijs tegen de NSB en de Duitsers zou kunnen beschermen.³⁰ Spoedig na zijn ambtsaanvaarding verzoekt hij De Vries om een plan voor de bestudering en bevordering van de Nederlandse Taal en cultuur in te dienen.³¹ Op 4 januari 1941 dient De Vries zijn plan in, niet namens de Volkskunde-commissie, maar namens zichzelf als adviseur van Van Dam. Zijn plan behelst de oprichting van een omvangrijk 'Rijksinstituut voor Nederlandse Taal- en Volkscultuur' met als doel "de bestudering en bescherming der volkscultuur", waarin naast de bureaus voor Dialectologie, Volkskunde en Naamkunde, ook het Woordenboek der Nederlandse Taal, een opleidingsinstituut en een propagandabureau ondergebracht worden. Verder denkt De Vries aan bureaus voor Kultuurgeschiedenis, voor

de “documentatie van de betrekkingen tussen de verschillende delen van den Dietsen stam zowel als die van ons land met het buitenland”, en een bureau voor Nederlandse Letterkunde. Dit laatste zou ook moeten adviseren over subsidies en prijzen. Hij acht tenslotte ook een nauwere band met het Nederlands Openluchtmuseum (NOM) en het Instituut voor Bodemonderzoek wenselijk. Het NOM zou bovendien het middelpunt moeten vormen van een organisatie die de volkskundige afdelingen der gewestelijke musea omvat. Wat ontbreekt is de fysische antropologie die hij voor de oorlog nog wel als onderdeel van het instituut had gedacht.³²

Prof. Dr. J. van Dam (midden), september 1942. Foto RIOD.

Ten opzichte van zijn oorspronkelijke plan is, mede door toedoen van Van Dam, het werkterrein van het Rijksinstituut echter enorm toegenomen. De ambtenaren van het Departement reageren weliswaar positief op het plan, maar hebben op belangrijke onderdelen flinke kritiek. Zo adviseren ze het behoud van monumenten bij Monumentenzorg te laten en het Openluchtmuseum niet onder het nieuwe instituut te brengen, maar zelfstandig te laten voortbestaan. Verder stellen ze voor het Bureau voor Letterkunde en het opleidingsinstituut te verwijderen. De Vries kan in het algemeen accoord gaan met hun kritiek, maar pleit wel voor het handhaven van het letterkundige onderdeel van het instituut, terwijl hij ook een duidelijke taak ziet

voor het instituut bij de voorbereiding van het instellen van centrale volkskundemusea in verschillende delen van het land "tegen de heillooze versplintering".

Zowel De Vries als Van Dam zet veel vaart aan het plan. De Vries dient al op 22 februari een concept-persbericht in, waaruit blijkt dat de omvang van het instituut al drastisch is beperkt tot alleen bureaus voor volkskunde, dialectologie, plaatsnaamkunde, het Woordenboek der Nederlandse Taal en propaganda. Hij verzoekt Van Dam tevens om eerst de steun van Van Ginneken, de voorzitter van de Dialectencommissie en lid van de Volkskundecommissie, te verwerven alvorens de brief naar de Akademie te sturen.³³ Dat is waarschijnlijk niet gebeurd, evenmin als met het Akademiebestuur op enigerlei wijze vooroverleg over dit plan heeft plaatsgevonden.³⁴

Op 1 maart stuurt Van Dam zijn plan naar het bestuur van de Afdeling Letterkunde van de Akademie met het verzoek om vóór 15 maart advies te geven. Als reden voor de oprichting van het Rijksinstituut voert hij aan dat hij het "van groote betekenis acht, dat de Overheid in den tegenwoordigen tijd meer dan voorheen aandacht geeft aan het wetenschappelijk onderzoek naar de belangrijkste uitingen onzer volkscultuur." Het plan is inmiddels door de ambtenaren heel wat bijgesnoeid en voorziet nog slechts in de bureaus voor het dialectenonderzoek, het Woordenboek der Nederlandse Taal, plaatsnaamkunde en volkskunde. Naast het wetenschappelijk onderzoek krijgt het Instituut de taak om de regering te adviseren en het publiek voor te lichten, onder andere ten aanzien van juist taalgebruik, en "belangstelling te wekken voor de uitingen van onze vaderlandsche cultuur". Het is de bedoeling dat Jan de Vries directeur van het Instituut wordt, en dat het in Leiden, de woonplaats van De Vries, gevestigd wordt als autonome instelling die rechtstreeks onder het Departement ressorteert.

Eerste advies Akademie

Het is duidelijk dat de Afdeling Letterkunde met dit plan overvallen wordt. De korte adviestijd maakt het bovendien nauwelijks mogelijk om de leden bijeen te roepen. In het archief van de KNAW zijn vrijwel alle memo's, brieven, conceptbrieven en andere stukken over dit onderwerp bewaard, zodat het mogelijk is om een goed beeld te krijgen van de binnen de KNAW gevolgde adviesprocedure, van de standpunten van het bestuur van de Afdeling Letterkunde van de Akademie en van de verschillende leden van de Dialecten- en Volkskundecommissie. P. Scholten (algemeen secretaris en secretaris van de Afdeling Letterkunde) stelt, "na overleg met den voorzitter [J. Huizinga] en in aansluiting aan een voorlopig concept van dezen", een concept-antwoord op dat hij verstuurt op 7 maart aan de voorzitter en ondervoorzitter van de Afdeling Letterkunde, J. Huizinga en C.W. Vollgraff, aan J. van Ginneken (voorzitter Dialectencommissie en lid van de Volkskundecommissie), N. van Wijk (lid van de Dialectencommissie) en C.C. Kloeke (lid van de Dialectencommissie, geen Akademielid). De kern van het concept-antwoord van Scholten/Huizinga bestaat uit het argument dat de Akademie door haar diversiteit beter in staat is om leiding te geven aan het werk van de beide commissies dan een "Regeringsbureau onder éénhoofdige leiding" want dat "mist de beweeglijkheid

en de vrijheid, welke een Akademie in zoo hooge mate bezit. Voor wetenschappelijk werk is zulk een vrijheid onmisbaar." Verder wordt bezwaar gemaakt tegen de taak van het Instituut adviezen aan de regering te geven. Dit behoort immers krachtens haar reglement tot de taak van de Akademie die hiertoe wederom vanwege haar diversiteit beter in staat is dan het eenhoofdige Rijksinstituut.³⁵ Het plan van het Departement wordt aan het eind van het advies in de politieke sfeer getrokken wanneer het betiteld wordt als "een offer aan de denkbeelden van den dag die allen arbeid centraal willen organiseren." Als het plan echter toch zou doorgaan dan is de Akademie wel bereid om twee leden in de Commissie van Bijstand aan te wijzen.

Vollgraff is geheel accoord met de brief, Huizinga in grote lijnen eveneens. Hij vervangt alleen de toezegging van deelname van de Akademie in het instituut door een minder bindende uitspraak³⁶, en stelt na overleg met Van Wijk en Kloeke voor om alle Akademieleden van de Dialecten- en Volkskundecommissie een persoonlijk advies te laten uitbrengen.³⁷ Het betreft de leden C.G.N. de Vooy, J. de Vries, J. Kalf en M. Schönfeld. Op 11 maart krijgen zij de brief van Van Dam toegestuurd (zonder concept-antwoord).

De adviezen van deze commissieleden zijn alle afwijzend, behalve dat van De Vries, maar vertonen wel onderlinge verschillen. Kalf vindt de organisatiestructuur rommelig, maar heeft wel begrip voor de constructie als zuiver wetenschappelijke instelling. Schönfeldt prijst het voornemen van de overheid om de studie van taal- en volkscultuur krachtig te bevorderen, maar wil de zaak onder de Akademie houden.³⁸ De Vooy, die dat ook wil, heeft bezwaren tegen de eenhoofdige leiding en wenst op geen enkele manier medewerking te verlenen. Van Wijk gaat accoord met de hem toegezonden conceptbrief. De uitvoerigste reactie komt van Kloeke. Hij speelt in deze kwestie een cruciale rol dankzij enerzijds zijn centrale positie in de Nederlandse taalkunde – zo was hij ook als lid van de Commissie van Bijstand van het WNT bij deze kwestie betrokken – anderzijds de koppige volharding waarmee hij zijn standpunten verdedigt. Huizinga had met Kloeke – beiden in Leiden woonachtig en werkzaam – intensief contact over deze kwestie, meer dan met de andere leden van de Dialectencommissie en hechte kennelijk veel waarde aan zijn oordeel. Kloeke zet in zijn uitvoerig advies uiteen dat de verschillende vakgebieden van het beoogde Rijksinstituut – hij noemt het regelmatig een 'Forschungsinstitut' – een te heterogeen karakter vertonen om concentratie onder een eenhoofdige leiding te rechtvaardigen. Het gaat bovendien om jonge wetenschappen die zich nog met veel moeite en in alle vrijheid moeten kunnen ontwikkelen en dat ziet hij onder de leiding van één man niet gebeuren: "Niemand is zo van alle markten thuis, dat hij op al deze terreinen vóór kan gaan."³⁹ Zijn brief bevat verder een waarschuwing van politieke aard tegen het fait-accompli-karakter van een aantal in de brief aangekondigde maatregelen dat "velen "schichtig" zal maken" om mee te werken: "Een Vaderlands Instituut, dat niet het vertrouwen van goede vaderlanders geniet, lijkt mij echter bij voorbaat tot mislukking gedoemd."

Een interessante nieuwe suggestie bevat het advies van Van Ginneken. Hij gaat met de strekking van het conceptantwoord accoord maar stelt voor, teneinde "*niet ineens voor de Akademie alles te verliezen*", hierin sterker het accent op de Neder-

Prof.Dr. G.G. Kloeke. Uit: *Verzamelde opstellen*. Assen 1952, Van Gorcum & Comp.

landse taal te leggen. “De Volkskunde redden wij toch niet meer, omdat haar Voorzitter blijkbaar zelf alles heeft opgezet en voorbereid. Bovendien bezit zij heel weinig en was amper begonnen.”⁴⁰ Scholten, die de brief dezelfde dag doorstuurt naar Huizinga, voelt er wel wat voor: “Op zich zelf zou er iets voor te zeggen zijn de Volkskunde te laten schieten als wij de Dialecten kunnen behouden. Maar de kans is niet heel groot”, voegt hij er aan toe. “Het doel is juist een eenhoofdige leiding over al deze zaken.”⁴¹ Huizinga geeft vervolgens de brief van Van Ginneken aan Kloeke ter inzage. Deze voelt evenals Scholten wel iets voor de suggestie: “[De Volkskunde] is altijd min of meer een “fremdkörper in de Akademie geweest en dat vak heeft nu eenmaal al een “kleur” gekregen, waaraan in de eerste jaren wel niet veel te veranderen zal zijn. Gesteld dat de Akademie de volkskunde zou houden! Wat zou men ermee beginnen? Dat wordt toch een onmogelijke positie.” In dezelfde brief wordt voor het eerst in deze adviesronde ook de persoon van De

Vries openlijk aangevallen.⁴² Het is duidelijk dat de volkskunde bij diverse Akademieleden niet in hoog aanzien staat.

Kalf had in zijn advies ook voorgesteld om alle betrokkenen bijeen te roepen: "In een dergelijke bijeenkomst zal Prof. de Vries vermoedelijk de zoo gewenschte opheldering kunnen geven", meende hij. Deze bijeenkomst van de Afdeling Letterkunde vindt inderdaad plaats, op 17 maart, maar De Vries blijft daarvan weg, zoals hij in een kort briefje aan Scholten, dat ook zijn advies bevat, al had aangekondigd.⁴³ De toon van dat briefje zal er niet toe bijgedragen hebben om de leden van de afdeling Letterkunde gunstig voor zijn plan te stemmen:

Hooggeachte Collega,

Een plan tot reorganisatie van wetenschappelijke arbeid, dat door mij opgesteld is, heeft uiteraard mijn volledige instemming. Nadat het mij in verschillende besprekingen op het Departement gebleken was, dat zoowel ten aanzien van het personeel als het materieel het op te richten Instituut op onbekrompen wijze over de benodigde middelen zou kunnen beschikken, heb ik gemeend de gelegenheid te moeten benutten om studiegebieden, die tot nu toe stiefmoederlijk behandeld waren tot volle ontplooiing te brengen.

Ten overvloede bericht ik U, dat ik om begrijpelijke redenen de besprekingen op 17 Maart niet zal bijwonen.

Op de vergadering van de Afdeling Letterkunde op 17 maart gaat men met algemene stemmen, behalve dus van de niet aanwezige De Vries, accoord met de algemene strekking van het aan het Departement te verstrekken advies dat op 22 maart verzonden wordt. Ten opzichte van het eerste concept is het antwoord veel afwijzender geworden. De Akademie offert nu weliswaar de volkskunde op om de dialectologie te behouden, maar ze verklaart ook niet meer bereid te zijn om aan het instituut mee te werken. Verder is er in het begin van de brief een politieke afwijzing van het instituutplan expliciet aan toegevoegd, die als zodanig niet in de schriftelijke adviezen van de akademieleden voorkomt en dus waarschijnlijk tijdens de discussie op de vergadering van de afdeling Letterkunde naar voren is gekomen, mogelijk op instigatie van Kloeke. De betreffende passage luidt als volgt:

Zij [de Akademie] heeft echter nog andere gronden, waarom zij U moet raden van dit voornemen af te zien. Voorop staat daarbij, dat naar het oordeel der Akademie, een tijd, waarin ons land door een vreemde mogendheid bezet is, allerminst geschikt is voor het stichten van een dergelijk nieuw instituut. In zulk een tijd moet men zich onthouden van diep ingrijpen in bestaande verhoudingen, voor zoover dit althans niet strikt noodzakelijk is. Eerst wanneer wij tot rustiger tijden zijn teruggekeerd, is er reden te overwegen of hier wijziging in de tot heden gevolgde gedragslijn wenschelijk is.

Deze eerste adviesronde is uiterst negatief voor het instituutplan verlopen. Naast de meer technische en inhoudelijke bezwaren hebben de botte procedure en tenslotte ook politieke overwegingen, die waarschijnlijk ook meespelen in de afwijzing van het eenhoofdige leiderschap van De Vries, een belangrijke rol gespeeld. Het plan is hierdoor in de politieke sfeer terechtgekomen waar het niet meer zal uitkomen. De Vries heeft zich door zijn adviseurschap van de overheid buiten de

Akademie om als akademielid in een onmogelijke positie gemanoeuvreed, wat geïllustreerd wordt door het feit dat hij in de beslissende vergadering van de Afdeling Letterkunde verstek laat gaan.⁴⁴

Behalve de Akademie brengt ook de Commissie van Bijstand van het WNT der Nederlandse Taal een negatief advies over concentratie van de diverse vakgebieden in het Rijksinstituut uit. Het advies wordt op 18 maart persoonlijk aan Van Dam overhandigd door J.P. Fockema Andeae (voorzitter) en G.G. Kloeke.⁴⁵ In vervolg op dit onderhoud schrijft Kloeke op 25 maart 1941 nog een zeer uitvoerige brief aan Van Dam over de hele kwestie waarin hij al zijn tegenargumenten nog eens op een rij zet.⁴⁶

Het negatieve advies van de Akademie oefent in de komende tijd een sterk negatieve invloed uit op de bereidheid van wetenschappers om aan het instituut mee te werken.

Van Dam herziet zijn plan

Ook in het verdere verloop van deze kwestie blijft De Vries als adviseur van Van Dam een beslissende rol spelen. Van Dam, die inmiddels op 11 maart 1941 toestemming van de Duitsers heeft gekregen om de plannen verder uit te werken, wil aanvankelijk de negatieve adviezen van Akademie en WNT naast zich neerleggen en onmiddellijk tot oprichting van het instituut overgaan.⁴⁷ Hij wordt echter gewaarschuwd door de afdeling Financiën van zijn Departement dat door de negatieve adviezen De Vries op weinig medewerking onder geleerden en deskundigen mag rekenen en dat dus eerst die medewerking gewaarborgd moet worden “voordat geld wordt uitgegeven, dat *mogelijk* niet veel vruchten zal afwerpen.” Van Dam merkt daarbij op: “Neen. Dat zal wel meevallen”⁴⁸, maar hij krijgt ook van De Vries zelf het verzoek de brief nog even uit te stellen “en zo vriendelijk mogelijk te formuleren.” Van Dam stemt in.

Dit vormt het begin van een zorgvuldige poging om de Akademie alsnog te winnen voor het plan. Er zijn in deze periode diverse informele contacten tussen akademieleden over deze kwestie.⁴⁹ In de de volgende maanden wordt in samenspraak met De Vries en met J. Kalf (lid van Akademie en Volkskundecommissie), die overigens hiertoe geen mandaat van de Akademie bezit, een uitvoerig antwoord aan de Akademie opgesteld. Van Dam doet de belangrijke concessie – op instigatie van De Vries⁵⁰ – dat het instituut in “eenig verband” met de Akademie komt te staan, waarbij hij denkt aan de positie van het Centraal Instituut voor Hersenonderzoek, en dat het in Amsterdam wordt gevestigd.⁵¹ Ik vermoed dat dit idee uiteindelijk van Meertens afkomstig is die in juni weer aan het werk was gegaan. Meertens was aanvankelijk een uitgesproken voorstander van het instituutplan en heeft, toen hij weer zijn centrale secretariatsfunctie van beide commissies kon uitoefenen, zijn uiterste best gedaan om een draagvlak voor het plan binnen de Akademie te creëren, precies wat De Vries en Van Dam in eerste instantie hadden nagelaten. Op 1 september, vier dagen voordat de brief van het Departement aan het bestuur van de Akademie wordt verzonden, is Meertens in ieder geval al vol vertrouwen dat binnenkort het instituut een feit is.⁵² Verder merkt hij op niet aan de

medewerking van K. Heeroma en M. Schönfeld te twijfelen, als het instituut formeel onder de Akademie blijft en dat hij op 2 september De Vooy's zal bezoeken en proberen hem tot "andere gedachten te bewegen." Opvallend is dat het hoofd administratie en secretariaat van de Akademie, C. 't Hart, aan Meertens en De Vries al adviezen geeft over de meest doelmatige inrichting van de administratie.⁵³

In de brief aan de Akademie probeert het Departement enkele misverstanden uit de weg te ruimen en doet enkele concessies. Van Dam begint uit te leggen, dat het initiatief tot de stichting van het instituut door hem en niet door De Vries genomen is. Het concrete voorstel is op zijn verzoek door De Vries opgesteld, die hierdoor niet de vrijheid had zich met anderen hierover te verstaan. Verder verklaart Van Dam dat het adviesrecht van de Akademie onaangetast blijft, en dat hij voorlopig afziet van de invoeging van het WNT. Interessant is de passage waarin Van Ginneken en Schönfeld alvast als directeur van respectievelijk het Dialectenbureau en het Bureau voor Plaatsnaamkunde worden genoemd.⁵⁴ Van Dam gaat ook in op de politieke afwijzing van het plan, waarvan hij "met leedwezen" kennis heeft genomen. Hij stelt daar tegenover dat "juist in een tijd, waarin de toekomst van het land onzeker is" het Nederlandse volk zich dient te bezinnen op "middelen die kunnen strekken tot handhaving en dieper besef van zijn eigen aard": "...niets kan daartoe zóó goed dienen als een instelling voor de studie van de taal en de volkskunde, die over ruime middelen beschikt."

Tweede advies van Akademie

Op 5 september wordt het herziene plan voor advies naar de Akademie gestuurd. Daarmee begint opnieuw een adviesronde, die nu anders georganiseerd wordt en resulteert in het antwoord van 1 december 1941. In plaats van de individuele akademieleden van de Dialecten- en Volkskundecommissie brengen deze keer de beide commissies advies uit. De Volkskundecommissie is eenstemmig accoord⁵⁵, de Dialectencommissie adviseert in meerderheid eveneens positief. Ze is evenals de Volkskundecommissie voor een combinatie van dialectologie, volkskunde en naamkunde in één instituut. Alleen Kloeke is tegen. Zijn mening wordt als minderheidsstandpunt aan de Akademie meegestuurd.⁵⁶ Kloeke's minderheidsnota bevat een vijftal bezwaren die hij in zijn vroegere brieven al eens geuit heeft.⁵⁷ Zijn belangrijkste bezwaar is weer de combinatie van drie heterogene vakgebieden onder een hoofd-directeur. Nieuw is dat hij zijn bezwaar ondersteunt door een recente verklaring van professor Erich Röhr, leider van het volkskunde-instituut in Frankfurt, waar de Duitse volkskunde-atlas kort daarvoor was ondergebracht. Volgens Röhr zou men in Duitsland juist teruggekomen zijn van het idee van centralisatie van wetenschappelijk onderzoek en zou de tendens meer gericht zijn op kleine, gespecialiseerde instituten.⁵⁸ Kloeke eindigt zijn minderheidsnota als volgt:

Ik zou het in hoge mate betreuren, als de Akademie in deze overgangstijd op enigerlei wijze meewerkte aan dit roekloze confectie-plan, dat nergens ter wereld zijn weerga heeft, dat op touw is gezet door iemand met onvoldoende ervaring en dat kennelijk voor een groot deel is ingegeven door de behoefte om de eer- en heerszucht van één enkele persoon te bevredigen.

Op Kloekes verzoek schrijft Röhr, die volgens zijn zeggen al 10 jaar in de gelegenheid is geweest *en detail* de plannen voor een Nederlandse volkskunde-atlas te volgen en ook heel goed zegt te begrijpen waarom daar nog niets van terecht is gekomen, op 15 oktober nog eens een brief aan Kloeke. Hierin keert hij zich tegen de samenvoeging van de drie disciplines in een instituut onder een directeur, in, naar mijn gevoel, opvallend partijdige bewoordingen.⁵⁹ De brief wordt op verzoek van Kloeke als een soort naschrift aan zijn minderheidsnota toegevoegd.⁶⁰

Terwijl De Vries aanvankelijk meent dat deze nota “wel niet veel betekenis zal hebben”⁶¹ wordt ze door het bestuur van de Afdeling Letterkunde zeer serieus genomen. Scholten vraagt hierover nog eens apart advies van De Vooy, die lid is van beide commissies. Dit lijkt mij mede ingegeven door het feit dat De Vooy in de Volkskundecommissie zich niet had verzet tegen het eenstemmige besluit van deze commissie om het herziene plan Van Dam te aanvaarden, terwijl hij in de Dialectencommissie wel voorwaarden had gesteld. Mogelijk wilde het bestuur hem hiermee wat onder druk zetten. In zijn antwoord zien we De Vooy dan ook zijn stemgedrag verdedigen. Hij verklaart de argumentatie van Kloeke wel in veel opzichten overtuigend te vinden, maar de samenvoeging van de drie vakken onder het dak van de Akademie in principe niet ongewenst te vinden.⁶²

Op 10 november zal de kwestie in een buitengewone vergadering van de Afdeling Letterkunde ter sprake komen. Secretaris Scholten stelt hiervoor een concept-brief op (afschriften gaan naar Huizinga en Vollgraff), die een reeks van bezwaren bevat tegen het herziene plan, die alle berusten op de minderheidsnota van Kloeke en diens vroegere brieven.⁶³ Desondanks verklaart de Akademie voorzichtig wel bereid te zijn mee te werken aan de verbetering van de bestaande structuur van de twee commissies, als deze maar “op bescheiden schaal plaatsvinden in aansluiting aan het bestaande.” Opvallend is dat het politieke argument dat men tijdens de bezetting geen ingrijpende dingen moet ondernemen, hier geheel afwezig is. Dat komt waarschijnlijk doordat het bestuur de tweede brief van het Departement als een belangrijke concessie beschouwde aan de bezwaren van de Akademie.⁶⁴

De Afdeling Letterkunde komt op 10 november echter niet tot een definitief advies. Helaas zijn de notulen van deze vergadering niet aanwezig, maar de *Vita Mea* van De Vries, die deze vergadering bijwoonde, bevat een verslag van wat zich daar heeft afgespeeld (p. 67). Het offensief werd geopend door de Leidse romanist De Boer, die een uitvoerig betoog van Kloeke begon voor te lezen – Kloeke was geen akademielid – met alle bekende argumenten, inclusief Röhr, tegen het Rijks-instituut. “Daartegenover mijn standpunt te verdedigen, was niet moeilijk”, aldus De Vries. “De figuur van dr. Röhr, tot dusver een technische ambtenaar aan het Berlijnse bureau, was niet van dien aard, dat hij als een autoriteit in deze kwestie zou kunnen worden beschouwd.” Door dit inhoudelijke verweer restte de Akademie alleen nog het politieke argument. Achteraf kan De Vries hiervoor waardering opbrengen. “Van Eysinga en Kristensen [spraken] alleen nog over de onjuiste tijd voor het oprichten van een dergelijk instituut, want al was er geen enkele reden mijn goede bedoelingen in twijfel te trekken, men kon toch niet voorzien in hoeverre de bezettende overheid een dwang in bepaalde richting zou kunnen uitoefenen. Dit waren ongetwijfeld verstandige woorden. Ik bleef echter bij mijn mening

van 'nu of nooit' en gaf te kennen dat ik zelf in staat was om de scheidslijn van het toelaatbare te trekken."

Doordat de Afdeling Letterkunde er niet uitkomt, wordt besloten de minderheidsnota van Kloeke aan alle leden van de Afdeling Letterkunde toe te sturen en aan beide commissies te vragen hierop hun commentaar te leveren. De Vries schrijft een aparte uitvoerige reactie op de minderheidsnota (19-11-1941). Hij begint met er op te wijzen dat het voorbeeld van decentralisatie van de vakgebieden in Duitsland niet steekhoudend is. De afsplitsing van het Berlijnse Volkskundebureau en de Duitse volkskunde-atlas van Berlijn naar Frankfurt is veroorzaakt door, zoals De Vries zich voorzichtig uitdrukt, "een personeelwisseling, die enkele jaren geleden op zeer plotselinge wijze doorgevoerd werd en waardoor een crisis in het werk van de Volkskunde-Atlas is ontstaan, die door een aantal vooraanstaande folkloristen in Duitsland ten zeerste betreurd wordt." De Vries wil waarschijnlijk niet duidelijk zeggen dat het Berlijnse volkskunde-instituut en de volkskunde-atlas slachtoffer waren geworden van de meedogenloze strijd tussen diverse nationaal-socialistische culturele organisaties, waarbij zij in handen waren gevallen van de culturele organisatie van de SS, *Das Ahnenerbe*.⁶⁵ Het voorbeeld van Kloeke is dus wel uiterst ongelukkig gekozen. De Vries verklaart Röhr niet competent genoeg om over deze kwestie te oordelen omdat deze zich niet op theoretisch niveau met de volkskunde heeft beziggehouden. Verder vraagt hij zich af waarom men in Nederland het Duitse voorbeeld zou moeten volgen. Het zou meer voor de hand liggen om naar Skandinavië te kijken, met name naar Zweden waar de in 1932 opgerichte Zweedse Koninklijke Gustav Adolf Akademie dialectologie, volkskunde en plaatsnaamkunde in zich verenigt. De Vries gaat ook in op de voordelen van een samenvoeging van de drie disciplines in een instituut. Hij ziet vijf voordelen.

1. Omdat de volkscultuur al sinds een eeuw in ontbinding is, dient in Nederland "te elfder ure" het onderzoek voor het gehele land met alle kracht en systematisch ter hand genomen te worden.
2. Dezelfde delen van het land zullen door dialectologen en folkloristen moeten worden onderzocht.
3. Het Rijksinstituut kan gezamenlijk onderzoek van de drie disciplines op touw zetten voor bepaalde problemen of bepaalde delen van het land.
4. Er zal naast het rondzenden van vragenlijsten meer "veldarbeid" verricht moeten worden en dat kan efficiënter gecoördineerd worden vanuit een centraal instituut.
5. Een Rijksinstituut kan met autoriteit optreden tegen de alom opduikende pogingen om dit soort onderzoek te doen waardoor versnippering ontstaat.

Het zijn in wezen voornamelijk organisatorische redenen die hij aanvoert. Alleen het derde argument is van meer inhoudelijke aard, maar het gaat niet nader in op de onderlinge verwantschap van de drie vakgebieden. Elders in zijn brief noemt De Vries wel het bekende voorbeeld van het boerenhuis dat door volkskundigen, dialectologen en architecten gezamenlijk moet worden bestudeerd (woord en zaak onderzoek), maar het blijft bij dit ene voorbeeld.

Aan het eind van zijn brief gaat De Vries nog in op de kwestie van de zo bekritiseerde eenhoofdige leiding.⁶⁶ Hij meent dat die nodig is voor het bereiken van resultaten en dat dit "het offer van een deel der onbeperkte onafhankelijkheid ruimschoots zal waard zijn."

De adviezen van de Volkskundecommissie en de Dialectencommissie beginnen beide met een passage waarin de commissies hun bevreemding erover uitspreken dat hun eerdere vrijwel eensluidende adviezen door het bestuur van de Afdeling Letterkunde zijn genegeerd. De Volkskundecommissie die geheel accoord gaat met het verweer van De Vries, onderstreept nog eens het belang van concentratie van de drie vakgebieden. De Dialectencommissie handhaaft eveneens het eerder gegeven positieve advies. Ze schrijft verder dat de twee standpunten inmiddels dichter tot elkaar zouden zijn gekomen. Kloeke zou namelijk wel accoord gaan met overkoepeling van de drie bureaus door de Akademie in plaats van door een directeur.

Deze extra adviesronde is gunstig verlopen voor het instituutsplan. Beide commissies hebben nog duidelijker en gefundeerder dan in hun eerste advies de samenvoeging bepleit, de argumenten van Kloeke zijn voor een flink deel geneutraliseerd, het voorbeeld Röhr heeft Kloeke geen goed gedaan⁶⁷, en tenslotte heeft Kloeke zijn principiële, wetenschappelijke bezwaar tegen de samenvoeging opgegeven.⁶⁸ Daarmee is het vakinhoudelijk bezwaar van de Akademie tegen het departementale plan, de concentratie van de drie disciplines, in de lucht komen te hangen.

De positieve adviezen van de beide commissies worden vervolgens door de Afdeling Letterkunde in haar vergadering van 8 december 1941 toch niet opgevolgd. De volgende dag gaat een brief uit naar het Departement waarin het plan nog slechts om één expliciet genoemde reden wordt afgewezen:

De Afdeling besloot U.H.E.G. te berichten, dat zij, – afgezien van andere, ernstige bezwaren, tegen Uw gewijzigd ontwerp betreffende de stichting van een Rijksinstituut voor Nederlandsche Taal en Volkscultuur ter vergadering gerezen – vasthoudt aan de meening, door haar in het schrijven van 22 Maart 1941, Afdeling Letterkunde, No 639, uitgesproken, dat een tijd, waarin ons land door een vreemde mogendheid is bezet, allerminst geschikt is voor het stichten van een dergelijk nieuw instituut.⁶⁹

Hiermee wordt het instituutsplan nog duidelijker dan de eerste keer uit politieke overwegingen afgewezen. Daarbij valt het op dat zowel in het eerste als het tweede concept-advies van het bestuur van de Afdeling Letterkunde dit politieke motief niet voorkomt. Het politieke argument is derhalve beide keren door de akademieleden van de Afdeling ingebracht.⁷⁰

De actie van Kloeke, zijn aandringen op een principiële houding in oorlogstijd en zijn directe contacten met Huizinga en andere akademieleden moeten hier van grote invloed zijn geweest. Dit verzet van Kloeke werd overigens niet volledig door de politieke situatie ingegeven. Kloeke was al vanaf de oprichting van de Dialectencommissie een verklaard tegenstander van uitbreiding van de werkzaamheden van deze commissie, die zich volgens hem alleen met de taalAtlas diende bezig te houden. Hij was dan ook tegen de oprichting van de Volkskundecommissie

en legde in 1948, toen de drie commissies formeel tot de 'Centrale commissie voor onderzoek van het Nederlands Volkseigen' werden overkoepeld uit protest zijn voorzitterschap van de Dialectencommissie neer.

De definitieve negatieve adviezen van het Akademiëbestuur over deze kwestie kunnen uiteraard niet los gezien worden van de problematische verhouding tussen Akademie en Departement tijdens de oorlog. Zoals we zagen leidde dit in 1942 tot verwijdering van het bestuur van de Afdeling Letterkunde, waardoor de leiding van de Akademie gedurende de rest van de oorlog waargenomen moest worden door het bestuur van de Afdeling Natuurkunde.

Na de buitengewone vergadering van de Afdeling Letterkunde op 11 november 1941 hield De Vries er al rekening mee dat er op 9 december een negatieve, politiek bepaalde beslissing genomen zou worden. In de vergadering van de Volkskundecommissie vraagt hij daarom de leden in dit geval over de wenselijkheid van collectief ontslag na te denken.⁷¹ Of zij dat gedaan hebben, is mij niet bekend. Beide commissies blijven in ieder geval na 9 december gewoon aan.

De 'oprichting' van het (Rijks) instituut

Met dit advies is het plan van het Rijksinstituut nog niet van de baan. Er volgt nu een langdurige fase van ongeveer anderhalf jaar waarin het Departement een reeks van veelal technische obstakels uit de weg ruimt om tot oprichting van het instituut te komen. Ik zal daar kort op ingaan. Van Dam schijnt het plan aanvankelijk met voortvarendheid te hebben willen doorzetten. Hij schrijft enkele dagen na ontvangst van de brief aan zijn afdeling Cultuurbescherming en Wetenschap het volgende memo: "Zie hier de brief van de Akademie. Het beste is nu m.i. het instituut op te richten volgens de laatste plannen, in Amsterdam, en prof. de Vries tot voorzitter te benoemen. Ook de NKR [Nederlandse Kultuur Raad] er in te betrekken."⁷² Na enig overleg wordt toch eerst De Vries om advies gevraagd. Deze ziet twee mogelijkheden: een zelfstandig instituut, los van de Akademie, of een akademie-instituut. Zijn voorkeur gaat uit naar een akademie-instituut. Bij het huidige bestuur is dat onmogelijk, maar, voegt hij er aan toe, "indien er uitzicht zou bestaan op een wijziging van het bestuur binnen een niet al te lange tijd, dan zou kunnen worden overwogen de oprichting van het Rijks-Instituut daarna nogmaals bij de Akademie aanhangig te maken in de wellicht dan niet ongegronde verwachting, dat het nieuwe bestuur daarop anders reageren zal."⁷³ Mogelijk speelde De Vries hiermee al in op bestaande plannen om het akademiëbestuur te vervangen, als hij ze tenminste niet zelf bedacht heeft. Enkele maanden later begint in ieder geval al de kwestie van de herbenoeming te spelen.⁷⁴ Als het nieuwe instituut er echter snel moet komen, dan kan dat alleen los van de akademie, maar dat is volgens De Vries alleen te verwezenlijken als het vaststaat dat het Rijk eigenaar is van het materiaal van beide commissies. Het instituut zou dan voorlopig uit de bureaus voor Volkskunde en Naamkunde moeten bestaan, omdat zich de eerste tijd geen competente krachten voor de Dialectologie zullen "willen of durven beschikbaar stellen."⁷⁵ Met de vraag wie als de eigenaar van het materiaal beschouwd moet worden, roert De Vries een

juridisch ingewikkelde zaak aan, maar Van Dam voelt toch voor een snelle oprichting: "Het beste is m.i. het Instituut op te richten, de overdracht te gelasten en te kijken, wat er gebeurt!"⁷⁶ Maar ook dit blijkt een lange weg te zijn. Van Dam gaat eerst op zoek naar geld voor het instituut, een langdurige onderneming die pas op 27 oktober 1942 resulteert in de toekenning van f. 71.550 door het Departement van Financiën. Ondertussen heeft men het aantal afdelingen van het Rijksinstituut weer verhoogd: behalve volkskunde, dialectologie en plaatsnaamkunde worden afdelingen voor 'Wisselwerking Nederlandse cultuur en die van het buitenland' en voor 'Documentatie van Nederlandse cultuurverschijnselen' toegevoegd.⁷⁷ Deze laatste afdeling wordt later weer vervangen door het Woordenboek der Nederlandse Taal.

Uiteraard heeft Van Dam ook de goedkeuring van de Duitsers nodig. Die komt op 8 februari 1943 af, maar wel onder voorwaarde dat de afdeling 'Wisselwerking Nederlandse cultuur' vervalt en de naam Rijksinstituut in Staatsinstituut veranderd wordt.⁷⁸ Enkele maanden later tekenen de Duitsers bezwaar aan tegen een bepaalde passage in de considerans bij het oprichtingsbesluit. De passage luidt: "Overwegend, dat het noodzakelijk geacht moet worden, dat de Overheid zich bezint op middelen die kunnen strekken tot het handhaven en het dieper beseffen van den eigen aard van het Nederlandsche volk." Dr. F. Wimmer, de Generalkommissar für Verwaltung und Justiz van Rijkscommissaris Seyss-Inquart, wil dit vervangen door een passage die in het Duits luidt: "die Sprache und die völkischen Werte des niederländischen Volkes zu pflegen". Het bezwaar richt zich kennelijk tegen de woorden "de eigen aard". Hierover ontspint zich een maandenlange discussie tussen de Duitsers enerzijds en Van Dam en De Vries anderzijds. De laatsten voelen niets voor aanpassing van de tekst aan de Duitse wensen. Het ging hun immers primair om die eigen aard. De Vries proeft in de term 'volkse waarden' duidelijk "den import uit het Oosten", Van Dam denkt het instituut hiermee "dadelijk en voorgoed te compromitteren." De Vries hoopt dat het "nog zou mogen gelukken van dr Wimmer gedaan te krijgen, dat hij onzen tekst aanvaardt, vooral omdat hij juist de zekerheid zou hebben, dat de eigen aard van het Nederlandsche volk het best tot uitdrukking zou komen. Waar het hier gaat om een zuiver Nederlandsch instituut, komt het mij voor, dat de daarbij gebruikte woordkeus ook onaantastbaar Nederlandsch behoort te zijn."⁷⁹ Wenste De Vries het niet te begrijpen of begreep hij het werkelijk niet? Dr. Wimmer is op dit punt echter onverbiddelijk en meent dat men wel aan deze nieuwe terminologie zal wennen.⁸⁰ Van der Haagen stelt tenslotte maar voor om de gehele passage te schrappen, waarmee Wimmer accoord gaat.⁸¹ Op 13 juni 1943 wordt dan tenslotte het besluit genomen om "met ingang van een nader te bepalen datum" het Instituut voor Nederlandsche Taal en Volks-cultuur op te richten. Het is De Vries zelf die dit merkwaardige besluit heeft geadviseerd. In een brief aan Van Dam (12-5-1943) stelt De Vries vast dat door de vele vertraging het gunstige moment voor het oprichten van het instituut voorbij is. Hij vreest geen geschikte werkrachten aan het instituut te kunnen verbinden⁸², "terwijl het zeer de vraag zal zijn, of men nu nog op de medewerking van vele landgenooten zal mogen rekenen, die voor de doorvoering der enquêtes onontbeerlijk zijn. Ik zou zelfs, indien eindelijk uw besluit tot oprichting van het Instituut zou afkomen, over-

wegen, of het niet het wijste zou zijn, de werkelijke oprichting tot gunstiger tijden uit te stellen.”⁸³ Men heeft dit advies van De Vries dus overgenomen. Deze wil na het besluit echter direct met voortvarendheid aan de slag, maar krijgt dan van Van der Haagen te horen dat eerst het Instituut “met ingang van een nader te bepalen datum” gesticht moet worden en dat er nog heel wat geregeld moet worden voor het zover is.⁸⁴ Hoewel De Vries nog allerlei pogingen doet om een geschikt pand te vinden en personele zaken te regelen, komt daar vanuit het Departement weinig reactie meer op.⁸⁵ Het Rijksinstituut voor Nederlandse Taal en Volkcultuur is er nooit gekomen.

De rol van de Duitsers

De hoofdrolspeler in dit drama, De Vries, wijt het mislukken van het plan begin 1944 aan krachten op het Departement die dit dwarsboonden. Ik heb inderdaad de indruk dat dat in deze periode wel eens het geval zou kunnen zijn. Maar, zoals we zagen, was de animo medio 1943 bij De Vries zelf ook al sterk verminderd. In zijn *Vita Mea* (p. 67) terugblikkend op deze kwestie, noemt De Vries als tweede oorzaak van het mislukken van het plan het feit dat Van Dam niet wenste door te tasten om de Akademie niet voor het hoofd te stoten en de relatie met de universiteiten niet te verstoren. Het lijkt me wel nodig hierbij in herinnering te brengen dat De Vries in zijn advies van 9-1-1942 nog steeds de instemming van de Akademie van groot belang achtte en goed besepte welke praktische problemen er aan oprichting van een zelfstandig instituut los van de Akademie vastzaten.

Van Dam zelf verklaart na de oorlog dat het instituut er niet is gekomen omdat de Duitsers het niet wilden.⁸⁶ Het is mijn inziens maar zeer de vraag of ook dit wel helemaal waar is. We zagen dat de Duitsers in 1943 formeel accoord gingen met de oprichting van het instituut, maar het feit dat ze bezwaar hadden tegen de doelstelling van het instituut om de eigen aard van het Nederlandse volk te handhaven en dieper te doen beseffen, geeft wel aan dat ze op dat moment het plan niet met veel enthousiasme hebben begroet. Het plan was toen echter al in een te ver stadium om het nog te kunnen tegenhouden zonder dat daar voor hen grote problemen uit voort zouden komen. De Duitsers zijn zich, vanuit hun belang bezien, waarschijnlijk in een te laat stadium, in de herfst van 1942, voor het Rijksinstituut gaan interesseren. Dat is opmerkelijk omdat zij al enkele weken na de bezetting van hun belangstelling voor de Nederlandse volkskunde blijk gaven. Het is daarom goed om ter afsluiting kort nog de aandacht te richten op de Duitse activiteiten op het terrein van de Nederlandse volkskunde, waarbij zij op zeker moment ook met het plan van het Rijksinstituut geconfronteerd werden. Hierdoor kan de positie van het Rijksinstituut ook van Duitse kant nog enigszins belicht worden.⁸⁷

Het Rijksinstituut paste welbeschouwd niet in de plannen die de Duitsers in de loop van de oorlog zelf ontwikkelden met betrekking tot de bestudering en bevordering van de eigen, germaanse cultuur. Het is met name de door Heinrich Himmler vanuit de SS opgerichte Forschungs- und Lehranstalt *Das Ahnenerbe* die in Duitsland en andere bezette landen, waaronder Nederland, steeds meer de ‘wetenschap-

pelijke' activiteiten op dit terrein naar zich toe trekt.⁸⁸ De voor Nederland belangrijkste persoon is dr. Hans Schneider, die direct onder de SS-politiefchef voor de bezette Nederlandse gebieden, H. Rauter, valt. Schneider, in 1940 nog Untersturmführer van de SS, had al op 7 juni 1940 aan Wolfram Sievers, de leider van Das Ahnenerbe, geschreven dat hij in Nederland graag actief wilde zijn "in der kulturellen, wissenschaftlichen und allgemein-geistigen Neuordnung- und Überwachungsarbeit."⁸⁹ Hij wordt spoedig benoemd en gaat voortvarend aan de slag. Op 28 augustus 1940 schrijft hij aan Sievers dat de zojuist door de leider van de Nederlandse SS, J.H. Feldmeyer, opgerichte *Volksche Werkgemeinschaft* de organisatie is, waarop Ahnenerbe zich wat betreft het volkskundig onderzoek en het instandhouden van volksgebruiken voortaan dient te oriënteren.⁹⁰ In een notitie van 2 oktober 1940 schrijft Schneider dat het mooi zou zijn als de Volksche Werkgemeinschaft de Nederlandse Volkskunde-atlas in handen zou kunnen krijgen. Hij ziet echter twee problemen. Het eerste probleem is dat de voorzitter van de Volkskunde-commissie, Jan de Vries, "niemals aus seiner Beschäftigung mit Germanenkunde weltanschauliche Folgerungen zu ziehen bereit ist, sondern gern das Niederländische als scharfe Eigenart gegenüber dem Deutschen betont." Het tweede probleem is het feit dat er in Nederland geen geschikte jonge prehistorici en volkskundigen zijn. "Diese Wissenschaften werden von einigen alten Männern vertreten, die sich niemals um die Nachwuchsfrage bekümmert haben, es wegen der Lehrvorschriften wohl auch kaum konnten."⁹¹ Toch onderneemt Schneider in de komende maanden pogingen om op bepaalde sleutelposities betrouwbare personen te krijgen. Daarbij denkt hij aan W.F. van Heemskerck Düker, actief in de SS-groep van Feldmeyer, als opvolger van Meertens, die dan nog in de gevangenis zit.⁹² Hij begint ook pogingen te doen De Vries en Van Giffen zachtjes aan via het vragen om inlichtingen en bijdragen ten behoeve van het tijdschrift *Hamer* bij het werk van de Volksche Werkgemeinschaft te betrekken.⁹³

Terwijl het Departement begin 1942 bezig is het Rijksinstituut buiten de Akademie om op te richten, wordt het benaderd door dr. J. Theunisz met een plan voor een "Nederland"-instituut. Dr. Theunisz, een specialist op het gebied van de oostkolonisatie, met name wat betreft het Nederlandse aandeel hierin, was redacteur van de *Volksche Wacht*, het orgaan van de Volksche Werkgemeinschaft, waarvan hij directeur was.⁹⁴ Volgens Theunisz is er behoefte aan een instituut dat in deze tijd de positie van Nederland binnen de Germaanse wereld bestudeert, waarbij steeds op vier factoren gelet moet worden: "bloed, bodem, taal en geschiedenis. Zij immers zijn in elk volk de scheppende elementen."⁹⁵ Het instituut dient "politiek" te zijn, zich te hoeden voor "acribie" en niet gekoppeld te zijn aan een andere wetenschappelijke instelling: "Immers b.v. de Academie van Wetenschappen is een kind van het humanisme en heeft zich vaak in kleinigheden verloren." Theunisz noemt een zevental vakgebieden die in dit instituut moeten worden verenigd, waaronder Rassenkunde en Volkscultuur.⁹⁶ Op dit laatste terrein is samenwerking met de Volksche Werkgemeinschaft vereist (men denke aan de opmerking van Schneider). Hij acht het wenselijk op den duur ook in andere Germaanse landen dergelijke instituten te stichten die dan tot één Germaans Instituut zouden kunnen worden samengevat. "Dit is echter iets voor de toekomst", merkt hij op. De indiening van

het plan staat mogelijk niet geheel los van de verwickelingen rond het Rijksinstituut. Het Departement laat het plan van Theunisz al dan niet opzettelijk liggen⁹⁷, maar na enkele maanden komt Schneider er op terug. Hij wil weten of er iets met dit voorstel is gedaan, "da diese Probleme im stärksten Masse insbesondere auch die wissenschaftliche Arbeit innerhalb der SS angehen."⁹⁸ Van Dam stuurt het plan van Theunisz alsnog naar de Nederlandse Kultuurraad voor advies, maar met de aantekening dat het "Nederland"-Instituut voor een deel hetzelfde terrein bestrijkt als het Rijksinstituut. De Kultuurraad, bij monde van haar president prof. G.A.S. Snijder, adviseert daarop negatief, niet alleen vanwege de overlap met het Rijksinstituut, maar ook doordat het "vermoedelijk in conflict zou komen met het door den Rijkscommissaris op te richten Germaansch Instituut."⁹⁹ Hij vraagt zich vervolgens af of het mogelijk zou zijn om Theunisz aan het Rijksinstituut te verbinden: "Hij kan dan de groote lijn in het oog houden en in die richting werken en niettemin behoeft niet het gevaar te bestaan, dat de acribie verloren gaat, want dit laatste zou ik zonder twijfel betreuren." De Vries heeft er desgevraagd geen bezwaar tegen Theunisz in zijn instituut op te nemen als deze zich maar aan zijn leiding onderwerpt en geen eigen politiek gaat voeren.¹⁰⁰

In de herfst van 1942, wanneer de plannen voor oprichting van het Rijksinstituut concretere vorm aannemen, slaat Schneider, die ondertussen een hogere post heeft gekregen in Berlijn, alarm bij SS-politiefchef Rauter. Deze is het eens met het belangrijkste argument van Schneider dat door het gebrek aan geschikte wetenschappers het Rijksinstituut ongetwijfeld een gevaar zal worden voor het door Rijkscommissaris Seyss-Inquart in april 1942 opgerichte *Germanisches Institut*.¹⁰¹ Rauter roept Wimmer ter verantwoording die toegeeft dat de subsidie aan het Rijksinstituut niet toegekend had mogen worden. Wimmer meent echter dat het plan niet zonder meer kan en moet worden tegengehouden en stelt aan Rauter voor de oprichting van het Rijksinstituut aan een aantal voorwaarden te binden: schrappen van de term Rijks, het laten vervallen van de afdeling Wisselwerking Nederlandse Cultuur en als derde doet hij nog de suggestie om het Rijksinstituut als afdeling in het *Germanisches Institut* te integreren.¹⁰² Zoals we eerder zagen werden alleen de eerste twee voorwaarden aan Van Dam overgebracht.

De Duitsers vrezen dus concurrentie voor het *Germanisches Institut*. Dit zou deels dezelfde soort taken als het Rijksinstituut van De Vries gaan uitvoeren, maar dan meer in een grootgermaans verband en vanuit nationaal-socialistische levensbeschouwing. De Vries zegt voor bepaalde delen van het onderzoek zijn medewerking aan dit instituut toe omdat hij overtuigd is van de wetenschappelijke kwaliteit van de bij het instituut betrokken geleerden.¹⁰³ Hij woont wel enkele vergaderingen bij, maar speelt hier verder geen actieve rol. De omstandigheden voor het bedrijven van wetenschap werden in 1943 ook voor het *Germanisches Institut* steeds ongunstiger, waardoor dit in de praktijk niet heeft gefunctioneerd.

Slotbeschouwing

We kunnen ons tenslotte de vraag stellen welke betekenis dit plan van het Rijksinstituut voor de Nederlandse volkskunde heeft gehad. Inhoudelijk gezien was de

samenvoeging van de drie vakgebieden dialectologie, volkskunde en naamkunde een goed verdedigbare zaak. De inhoudelijk bezwaren van Kloeke waren mijns inziens alleen steekhoudend voor wat betreft de incorporatie van het WNT. De Dialecten- en Volkskundecommissie waren accoord met de inhoudelijke kant van het plan. De leden van de Afdeling Letterkunde van de Akademie waren, zeker na het verweer van De Vries in meerderheid ook niet tegen concentratie van de drie vakgebieden en dat geldt waarschijnlijk ook voor het academiebestuur. In het dossier op het Ministerie van Onderwijs bevindt zich een aide-memoire, kort na de bevrijding op 26 juni 1945 opgesteld, waarschijnlijk door het hoofd van de afdeling Cultuurbescherming en Wetenschap, mr. J.K. van der Haagen, waarin deze zegt tijdens de oorlog aan Johan Huizinga gevraagd te hebben er eens over te denken om het "Instituut De Vries" na de oorlog om te zetten in een Vaderlandsch Instituut met de taak allerlei problemen op het gebied der Nederlandsche beschaving systematisch te bestuderen en dat Huizinga in principe daar veel voor voelde. Men kan stellen dat het instituutplan van De Vries de weg heeft gebaad voor de oprichting van de Centrale commissie voor onderzoek van het Nederlandse Volkseigen in 1948, het latere P.J. Meertens-Instituut.

Het kan niet ontkend worden dat het tijdstip van oprichting van het Rijksinstituut gezien de politieke situatie uiterst ongunstig was. Het grote gevaar school in het misbruik dat de bezettende macht van zo'n instituut zou kunnen gaan maken. Hoe gemakkelijk zo iets in zijn werk gaat, zien we aan het voorstel om dr. Theunisz van de Volksche Werkgemeenschap aan het Rijksinstituut te verbinden. De Vries ging accoord, waarschijnlijk in de optimistische overtuiging dat hij als directeur Theunisz (ondanks diens krachtdadige achterban) wel in de hand zou kunnen houden. Ook de suggestie van Wimmer, die op termijn gemakkelijk in de eis omgezet had kunnen worden, om het Rijksinstituut in het Germanisches Institut te integreren, illustreert de gevaarlijke positie van het geplande Rijksinstituut.

Het is opmerkelijk dat althans volgens de notulen van de Dialecten- en Volkskundecommissie over dit gevaar van misbruik niet gesproken is. Alleen in de definitieve adviezen van de Akademie en, volgens de mededelingen van De Vries, tijdens de vergadering van de Afdeling Letterkunde is dit politieke argument gehanteerd. Behalve de beide commissies is ook Meertens een groot voorstander van de oprichting van het Rijksinstituut tijdens oorlogstijd geweest. Ik denk dat hij pas tegen het eind van 1943, toen De Vries op zoek ging naar een geschikte lokatie voor de afdelingen Volkskunde en Naamkunde in Leiden, de verhuizing heeft proberen te voorkomen. Deze positieve opstelling van beide commissies, met Kloeke als duidelijke uitzondering, tegenover het instituutplan in de herfst van 1941 mag achteraf verwondering wekken. Tijdens de Duitse bezetting van Nederland was er immers, ook op het gebied van wetenschap, onderwijs en cultuur, al heel wat gebeurd: de ariërverklaring, ontslag van joodse hoogleraren, sluiting van de Leidse universiteit, de vorming van Kultuurraad en de Kultuurkamer enz. Een verklaring hiervoor kan zijn dat men toen nog meende dat de wetenschapsbeoefening zelf wel gevrijwaard zou blijven voor politiek/ideologische beïnvloeding en dat daarom het instituutplan louter op zijn wetenschappelijke merites beoordeeld kon worden. Men

dat taal en volkscultuur, eenmaal opgevat als uitin-
een grote politieke betekenis kunnen hebben.
stituutsplan door de Akademie is mijn inziens voor de
volkskunde (en dialectologie) gedurende de oorlogstijd
wetenschappers weigerden hierdoor om een functie bij
er kon mede hierdoor geen goed geoutilleerd instituut
st door de Duitsers voor hun politieke doeleinden zou
volkskundige activiteit van het Amsterdamse Volkskun-
skunde-atlas waarvoor jaarlijks een vragenlijst naar de
rd gestuurd. Doordat desondanks Van Dam en De Vries
en het plan te realiseren, is wellicht de totstandkoming
zoals van het Nederland-instituut en het Germanisches
amsterdamse Volkskundebureau is dankzij dit instituuts-
politieke luwte gebleven. Dit kan niet van Nederlandse
n gezegd worden, maar dat is een geheel ander, nog

The State Institute for Dutch Language and Folk Culture (Rijksinstituut voor Nederlandsche Taal en Volkscultuur): A Failed Initiative during the Second World War

The history of Dutch ethnology is still largely unexplored. The same holds true for the history of the P. J. Meertens Institute with its three departments of dialectology, folklore and onomastics. The origin of this institute dates to 1930 when the Committee for Dialectology was set up by the Royal Dutch Academy of Science. The Committee for Folklore was founded in 1934 and in 1948 both committees, together with the Committee for Onomastics, were formally united as the Central Committee under the directorship of P. J. Meertens.

Jan de Vries can be regarded as the spiritual father of the P. J. Meertens Institute. As early as 1929 he advocated the merging of these three disciplines under the roof of a single institute. De Vries was a folklorist and an internationally renowned scholar of Germanic language and was appointed president of the Dutch Folklore Committee in 1939. At the time, his pro-German orientation did not present an obstacle to his holding this position. Shortly after the Germans occupied the Netherlands, De Vries tried to obtain governmental support for the study of Dutch folk culture, this time with more success than previously. Upon the request of the Department of Education and Science, which was of course controlled by the Germans, De Vries drafted a plan for a state institute for Dutch language and folk culture which would unite such subjects as dialectology, folklore, and onomastics. The new German (European) 'empire', of which the Netherlands represented but a small part, was used as an argument in favour of studying and strengthening the Dutch language and folk culture. The Committees of Dialectology and Folklore judged this plan on the basis of its scholarly merits and supported it. However, the board of the Royal Dutch Academy of Science rejected the plan for fear that the new institute would be subject to political manipulation by the National Socialists. On their part, the Germans were concerned that this more Dutch-oriented institute would compete with their own planned Germanic Institute (founded in April 1942), intended to stress the mutual similarities of the Germanic peoples and their common past. Ignoring the academy's negative finding, the Dutch government decided to go ahead and found the new institute. However, the political atmosphere and the events of the war became increasingly unfavourable for the creation of such an institute and it was never realised: likewise, the Germanic Institute never functioned in practice.

1. D.P. Blok, 'In memoriam J. de Vries (1890-1964)', *Mededelingen van de Vereniging voor Naamkunde te Leuven en de Commissie voor Naamkunde te Amsterdam* 40 (1964) 137-139.
2. Ik heb voor dit artikel de archieven geraadpleegd van het P.J. Meertens-Instituut, het Ministerie van Justitie, het Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen, het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie en de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen. Ik wil de beheerders van de betreffende archieven danken voor hun medewerking alsmede mevrouw A. Boon-de Vries voor alle verstrekte informatie over haar vader.
3. Het is dan ook onjuist om, zoals Blok doet, De Vries' geestelijk vaderschap van het P.J. Meertens-Instituut uitsluitend te koppelen aan diens concrete pogingen tijdens de oorlog om het Rijksinstituut voor Nederlandsche Taal en Volkscultuur te stichten.
4. Zijn biografie is nog niet geschreven, wel zijn er twee kleinere biografische schetsen waarin op zijn leven, werk, karakter en zijn handelen tijdens de oorlog wordt ingegaan: P.J. Meertens, 'Jan de Vries', *Volkskunde* 23 (1964) 97-113; A.D. Kylstra, 'Jan de Vries (1890-1964)', in A. Moerdijk, W. Pijnenburg en P. van Sterkenburg, *Honderd jaar etymologisch woordenboek van het Nederlands. Een verzameling artikelen over etymologie* (1990), 93-114. Een belangrijke informatiebron vormt de onuitgegeven autobiografie van De Vries, *Vita Mea 1890-1955*, geschreven toen hij als leraar werd gepensioneerd (UB Leiden).
5. Mevrouw A. Boon-de Vries heeft een volledige, nog ongepubliceerde bibliografie van het werk van haar vader samengesteld.
6. J. de Vries 'Een dringende eisch', *De Gids* 93 nr. 4 (1929), 85-102, spec. 85.
7. J. de Vries, 'Een centraal archief voor volkskunde', *Volkskunde* 39 (1934-35) 127-129.
8. J. de Vries, 'Nieuwe wegen in de studie der volkskunde', *Nederlandsch Tijdschrift voor Volkskunde* 41 (1937) 3-29. Zijn in hetzelfde jaar verschenen *Volk van Nederland* bevat hetzelfde overzicht van de organisatie van het Centraal instituut voor de volkskunde (412-414).
9. Vgl. *De Volkskundevragenlijsten 1-58 (1934-1988) van het P.J. Meertens-Instituut*. Ingeleid door A.J. Dekker, voorzien van een register door J.J. Schell (1989), 6-9.
10. De recensies verschenen in *Mensch en Maatschappij* 7 (1931) 380-382 en 9 (1933) 619-621.
11. Brief van Schrijnen aan Meertens 30-11-1934 (Archief PJMI). "Zou hij [De Vries] dat op eenigerlei wijze kunnen en willen redresseeren?" vraagt hij zich nog af in deze brief.
12. Brief van Schrijnen aan Meertens 12-2-1931 (Archief PJMI).
13. Brief van Schrijnen aan Meertens 19-10-1937 (Archief PJMI).
14. In zijn onuitgegeven *Vita Mea 1890-1955* merkt De Vries hierover het volgende op: "Bracht mijn studie mij in aanraking met Duitse collega's en waarlijk niet met Franse of Engelse, mijn folklorecconnecties leerden mij Duitsland op andere wijze kennen, dan de Nederlandse kranten dat suggereerden. De wanhopige werkeloosheid en de chaos van de Weimar-republiek waren door het Nat. Soc. met een slag overwonnen; de Duitse burger, in deze eerste jaren, ademde op, omdat het burgerlijke bestaan weer verzekerd scheen en de orde verzekerd was. Ik kwam natuurlijk niet met de 'Nörgler' [mopperaars] in aanraking. De campagne tegen de Joden leek mij smakeloos, maar ik hechtte er weinig betekenis aan" (57). Ook tijdens de oorlog hield De Vries zich afzijdig van de NSB; in 1943 werd hij begunstigend lid van de SS. In zijn *Vita Mea* verklaart hij dat verscheidene van zijn wetenschappelijke collega's "met wie men een verstandig en interessant gesprek kon voeren, waarin van politiek noch Hitler sprake was, lid van de SS waren, en dat hij pas na de oorlog van de wandaden van de SS gehoord heeft" (71). Zie over het begunstigend lidmaatschap van de SS: N.K.C.A. In 't Veld, *De SS in Nederland. Documenten uit SS-archieven 1935-1945*. Ingeleid en uitgegeven door -. (Den Haag 1976) 257-263.
15. "Van het ouderlijk huis had ik een afkeer van het socialisme meegekregen; de omgang met Greshoff, die een fervent Maurasiaan was, had mij ontvankelijk gemaakt voor autoritaire ideeën. Nog groter afschuw had ik van het Communisme, waarvan ik het gevaar in zijn Russische vorm levendig beseftte. Daartegen zag ik geen afweerkracht uit de burgerlijke democratieën van het Westen mogelijk" (Idem, 57).
16. Idem, 57.
17. "Voor praktische politiek had ik niet de minste belangstelling. Bij verkiezingen zorgde ik meestal uitstendig te zijn of stemde blanco. Voor de NSB voelde ik niet; de figuur van Mussert leek mij ondermaats. Dat ik desalniettemin toch als NSBer gedoodverfd werd, spreekt van zelf. Toen in het stem-

bureau van mijn wijk drie stemmen op de NSB uitgebracht waren, wist iedereen te vertellen, dat een der drie van mij afkomstig was: ik had echter niet gestemd" (Idem, 57).

18. Schrijnen schrijft in 1937 aan Meertens: "Denk eraan, dat menschen als: De Vries, vdVen, Huizinga, van Blom, Kalf en de geheele IAC mij als de kwaje pier beschouwen!" (Brief van Schrijnen aan Meertens 26-5-1937, Archief PJMI).

19. "De heer Van Ginneken acht het ongewenscht, daartoe reeds thans Prof. Jan de Vries te benoemen. Er is gebleken dat deze een andere werkmethode wil volgen dan tot nu toe door het bureau der commissie gevolgd werd. Ook moeten zijn Duitsche sympathieën tot voorzichtigheid manen. Het karakter der commissie dient vóór alles Nederlandsch te blijven. De secretaris geeft desgevraagd als zijn meening te kennen, dat een voorzitterschap van den heer De Vries momenteel ongewenscht is" (Notulen Volkskunde-commissie 14-2-1938, Archief PJMI).

20. In 1936 was De Vries afgestemd. De Vries vermoedt dat de controverse met Schrijnen hiervan de oorzaak kan zijn: Toen Schrijnen in Januari '38 overleden was, werd ik kort daarop wèl als lid benoemd, klaarblijkelijk omdat geen ander zijn plaats kon innemen! (*Vita Mea 1890-1955*, 57).

21. "Is deze beelddraak wel zuiver?", voegt Meertens er overigens direct aan toe. De Vries gebruikt de term volkskracht in deze periode vaker (Brief P.J. Meertens aan J. de Vries 13-8-1940, Archief PJMI).

22. Een copie van de definitieve versie bevindt zich weliswaar niet in het archief van het PJMI, maar in de notulen van de vergadering van de Volkskunde-commissie d.d. 14-10-1940 maakt De Vries melding van het subsidieverzoek en het antwoord hierop van het Departement.

23. Meertens heeft altijd verklaard dat hij onschuldig was (Interview Meertens 1973, 9-10, Archief PJMI).

24. In een brief van 9 september 1940 van Van der Haagen aan De Vries komt o.a. de volgende passage voor: "Een andere vraag is, of haar [De Volkskundecommissie] huidige samenstelling wel geheel berekend is op het ruime gebied, dat U - terecht - als haar terrein beschouwt. Doch hierover kunnen wij in een volgend stadium nog wel eens overleggen" (Archief PJMI). Dit is een eerste signaal dat de Volkskunde-commissie niet geheel voor de uitvoering van de nieuwe, uitgebreidere taken berekend zou zijn.

25. Hierin verscheen in 1941 als eerste deel *De Wetenschap der Volkskunde* van Jan de Vries.

26. Brief J. de Vries aan J.K. van der Haagen, zomer 1940 (Dossier Rijksinstituut voor Nederlandsche Taal en volkscultuur, Archief MvO&W). Ook in de conceptbrief van 13-8-1940 aan het Departement is enerzijds sprake van de toenemende belangstelling voor de volkskunde "tengevolge van de gebeurtenissen der laatste maanden", anderzijds van dilettanten "die door hun goed bedoelden maar onverstandigen ijver meermalen de volkskunde in discredit brachten."

27. Hier ziet De Vries een duidelijke overeenkomst met de germaanse oudheid. In zijn *Die geistige Welt der Germanen* (1943) wijdt hij een apart hoofdstuk ('Die gebundene Freiheit') aan de verhouding van het individu tot de gemeenschap, vooral de familie.

28. J. de Vries, *Naar een betere toekomst*, 45. De vergelijking gaat ernstig mank. De scheiding van idee en werkelijkheid maakt het voor De Vries mogelijk tijdens de oorlog met de Duitsers te blijven samenwerken waardoor hij steeds meer in hun kamp terecht komt.

29. Hij noemt verder onder andere nog "een algemene volksschool, op nationalen en Christelijken grondslag", "invoering van een algemenen en verplichten arbeidsdienst, met het doel de volkseenheid te versterken en den eerbied voor den arbeid te verhogen", meer aandacht voor gymnastiek op scholen en het aankweken van nationaal bewustzijn en gezamenheidszin in het onderwijs.

30. Zie over Van Dam: L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*. Deel 5 (1974), 318-327; Hans Knippenberg en Willem van der Ham, *Een bron van aanhoudende zorg*. 75 *Jaar ministerie van Onderwijs [Kunsten] en Wetenschappen 1918-1993* (Assen 1993) 177-313.

31. In zijn *Vita Mea* verklaart De Vries dat het initiatief voor het Rijksinstituut van Van Dam uitging: "Alras bleek het hem, dat een versterking van het Nederlandse cultuur element dringend nodig zou zijn om weerstand te bieden tegen de gewilde of ongewilde overheersing van het Duitse element. Daarvoor beriep hij zich op mij, waarschijnlijk omdat hij in mijn folkloristische belangstelling een waarborg voor mijn belangstelling voor het eigen cultuurleven zag. Hij wenste een organisatie of instituut, geschikt om, zij het hoofdzakelijk op wetenschappelijk niveau, het eigen geestelijk leven tot ruggesteun te dienen. Dat was dus de gelegenheid, om het lang door mij gedroomde instituut voor het onderzoek van de Nederlandse beschaving te verwirkelijken" (66).

32. In een op 2 januari 1959 door De Vries opgestelde 'Verklaring betreffende het tijdens de Duitse bezetting geprojecteerde Instituut voor Nederlandse Volkscultuur' verklaart deze dat hij "om begrijpelijke redenen" had afgezien van een sectie antropologie (Archief PJMI). Waarschijnlijk heeft hij deze verklaring opgesteld naar aanleiding van berichten die hem in deze tijd bereikten dat de Akademie in

publicaties stelde door haar flinke opstelling tijdens de oorlog de oprichting van het Rijksinstituut te hebben verijdeld.

33. Archief MvO&W.

34. Al op 23 februari 1941 kondigt Van Dam in een radiotoespraak de oprichting aan van een "wetenschappelijk middelpunt voor de studie van de Nederlandsche taal en heemkunde dat tegelijkertijd ook invloed kan uitoefenen op de ontwikkeling van onze moedertaal en het onderwijs daarin" (Dossier J. van Dam, Archief Ministerie van Justitie). Hoe zeker De Vries is dat het instituut spoedig wordt opgericht blijkt uit zijn verzoek de volgende dag aan mw. Jo Daan, die in die tijd Meertens vervangt, om in verband hiermee voorlopig alle maatregelen tot uitbreiding van de werkzaamheden op het bureau op te schorten (Archief PJMI).

35. Verder wordt bezwaar gemaakt tegen het feit dat er geen voorgaand overleg is gevoerd met de Akademie en dat het materiaal van beide commissies naar het nieuwe instituut zou gaan.

36. Hij heeft een vijftal kleinere opmerkingen.

37. In de commissies hadden ook niet-Akademieleden zitting.

38. Hij zou overigens het WNT ook onder de Akademie willen onderbrengen.

39. Brief G.G. Kloeke aan P. Scholten 11-3-1941 (Dossier Rijksinstituut voor Nederlandsche Taal en Volkscultuur, Archief KNAW)

40. Brief van Van Ginneken aan de Akademie 10-3-1941. Hij oppert om dezelfde reden nog het idee om de Dialectencommissie de voorlichting van het publiek over het gebruik van zuiver Nederlands te laten doen (Archief KNAW).

41. Brief van Scholten aan Huizinga 11-3-1941 (Archief KNAW).

42. Brief van Kloeke aan Huizinga 13-3-1941 (Archief KNAW). Hij noemt nog als nieuw bezwaar dat de samenwerking met Vlaanderen op taalkundig gebied gevaar gaat lopen: "De opzet van De V. wordt echter 'klein-Nederlands' (om zijn geliefde term te bezigen). Misschien reikt zijn eerzucht ook wel buiten onze grenzen, maar ik denk niet dat hij gemakkelijk de medewering van Grootaers (van de kath. universiteit) en Blancquart (sociaaldemocraat) zal verkrijgen. Dit argument moet met behoedzaamheid worden gehanteerd, maar als De V. wil volhouden, dat het hem uitsluitend om de *zaak* gaat, zal hij toch moeten inzien, dat *hij* het tegendeel van centralisatie zal bereiken. Zo kan ik wel doorgaan met mijn tegenargumenten, maar ik zal het maar niet doen. Ik hoop dat de Akademie succes zal hebben met een vaste houding." Huizinga die op 14 maart samen met de brieven van 10 en 11 maart ook die van Kloeke terugstuurt, noemt deze brief "een belangrijke".

43. Brief van De Vries aan Scholten 14-3-1941 (Archief KNAW).

44. De redenen zijn voor mij niet zo "begrijpelijk", zoals De Vries stelt.

45. In het advies (17-3-1941) wordt op het grote verschil tussen het WNT en de twee nieuwe vakgebieden van dialectologie en volkskunde gewezen. Concentratie zou de voortgang van het WNT in gevaar kunnen brengen (Archief MvO&W).

46. Hij begint zijn brief met er op te wijzen dat het idee van een Vaderlands Instituut al eerder is geopperd door J.W. Muller, waarbij eerder werd gedacht aan een concentratie van bibliotheken en archieven, dan aan een 'Forschungsinstitut'. Verder schetst hij de goede samenwerking die al op dialectologisch gebied tot stand is gekomen en gaat hij nog eens in op de onmogelijke constructie van een 'opperdirecteur' over verschillende vakgebieden. Zowel in deze brief als in zijn brief van 25 maart 1941 als lid van Commissie van Bijstand van het WNT verklaart hij het zelf onacceptabel te vinden onder het directoraat van een collega-hoogleraar te moeten werken (Archief MvO&W).

47. Er zijn twee conceptbrieven aan Akademie en WNT met de beschikking d.d. 23-5-1941 opgesteld. Het was de bedoeling de beschikking op 26 mei in de Staatscourant te publiceren (Archief MvO&W).

48. Memo Van der Haagen aan Van Dam 14-5-1941 (Archief MvO&W).

49. Kalf stelt op 19 mei 1941 een vertrouwelijke bespreking voor tussen hem, De Vries, Van Ginneken en eventueel Van Dam. Hij denkt dat er wel een verzoening tussen Akademie en Instituut mogelijk is. Meertens maakt in een brief aan De Vries van 21 juni 1941 melding van een schrijven van Van Ginneken aan hem over "de conferentie ten huize van Dr. Kalf, die zooals ik al veronderstelde weinig of geen verandering heeft gebracht in den bestaanden toestand" (Archief PJMI).

50. In zijn brief 30-8-1941 aan Meertens schrijft De Vries dat hij Van Dam bereid heeft gevonden om het instituut formeel onder de Akademie te plaatsen en in Amsterdam te vestigen. "Wellicht zal de tegenstand van het Academie-Bestuur daardoor verminderen." Op de conceptbrief voor de Akademie schrijft een ambtenaar, waarschijnlijk Van der Haagen, dat De Vries hem heeft meegedeeld dat "U accoord gaat met het denkbeeld om toch de Akademie eenigermate in te schakelen. Vandaar dit nieuwe concept dat zijn instemming heeft" (Archief MvO&W).

51. De Vries blijft hoofd-directeur en directeur van het Volkskundebureau en Van Ginneken en Schönfeld worden directeur van de afdelingen Dialectenonderzoek, respectievelijk Plaatsnaamkunde.
52. Naar aanleiding van een begrotingstechnische kwestie waarbij een uitgave voor het Dialectenbureau op de rekening van het Volkskundebureau wordt geboekt merkt Meertens in een brief aan De Vries 1-9-1941 op: "Binnenkort maakt dit toch geen verschil meer" (Archief PJMI).
53. Zie brieven Meertens aan De Vries 12-9 en 20-9-1941. Meertens heeft ook al een personeelsformatie opgesteld en een indeling gemaakt van het toekomstige gebouw van het Rijksinstituut, het schoolgebouw achter de Akademie, waar het instituut na de oorlog inderdaad intrekt.
54. Volgens een memo van 13 juni aan Van Dam zou Van Ginneken zich hiertoe in beginsel bereid hebben verklaard, maar Schönfeld weet nog van niets. Aan beiden wordt op 14 juni een uitnodiging voor een gesprek met Van Dam gezonden. Beiden weigeren een directoraat in het Rijksinstituut te aanvaarden. Schönfeld wijst het directoraat in zijn brief van 23-6-1941 af, Van Ginneken schrijft in zijn brief van 15-7-1941 te zijner tijd een voorstel hieromtrent in overweging te willen nemen. Interessant is het laatste deel van zijn brief: "Als vreedzaam Nederlandsch burger, die zijn Polderwereld kent, wil ik echter, vooral juist in het belang van het Instituut zelf, zoo min mogelijk menschen hiermee tegen het hoofd stooten, en daarmee waag ik U te adviseeren met de publicatie en uitvoering dezer plannen nog eenige weken geduld te hebben, tot de heele politieke toestand van Europa zich waarschijnlijk nog wat hechter heeft vastgezet. Er zijn m.i. zeker genoeg objectieve gronden aanwezig om binnenkort tot de stichting over te gaan. Alleen blijf ik vrezen, dat, als hiertoe geen heel gunstig oogenblik wordt uitgekozen, de subjectieve gezindheid van veelen het heele Instituutsplan noodlottig zal worden." Eerder in de brief wijst Van Ginneken het voorstel af om Van Wijk in Leiden op te volgen "vooral met het oog op de stemming in Leidsche kringen" (Archief MvO&W). Uit een brief van Van Ginneken aan De Vries d.d. 17-10-1941 blijkt dat hij graag directeur van het Dialectenbureau wil worden (Archief PJMI).
55. Brief van de Volkskundecommissie aan de KNAW 25-9-1941 (Archief PJMI).
56. Brief van de Dialectencommissie aan de KNAW 4-10-1941. Verder wil ze dat de afdeling Letterkunde invloed heeft op de opstelling van het reglement en houdt De Vooijs vast aan zijn eerder geuite wens dat de Commissie van toezicht ook medezeggenschap zal hebben (Archief PJMI).
57. Hij merkt o.a. nog op dat De Vries incompetent is voor de dialectologie en bovendien "als geboren en getogen Amsterdammer" minder vertrouwd is met de mentaliteit van het platteland en daardoor voor de provincie ook minder acceptabel (Kloeke had veel veldwerk verricht).
58. Röhr is de auteur van *Die Volkstumskarte* (1939), een goed, technisch geschrift over het tekenen van volkskundige verspreidingskaarten. In de oorlog was hij hij gastdocent in Gent. Zie verder de reactie van Jan de Vries over hem en zijn instituut. Hij gaf samen met Heinrich Harmjan de Duitse Volkskunde-atlas uit. Harmjan was een verklaard tegenstander van De Vries, die hij in nationaal-socialistisch opzicht onbetrouwbaar achtte. Hij heeft er o.a. voor gezorgd dat het tijdschrift *Folk*, waarvan De Vries hoofdredacteur was, werd opgeheven. Het is niet uit te sluiten dat Kloeke slachtoffer van een Duitse intrige is geworden.
59. Met name in de volgende zin: "Die Zufälligkeit, mit der das Institut sich in seinen geplanten drei Abteilungen zusammensetzt, zeigt deutlich den Wunsch, unbedingt ein solches Institut gründen zu wollen, ohne die Arbeitsmöglichkeiten und Arbeitsbedingungen zu prüfen" (Archief PJMI).
60. Kloeke stuurt de brief onmiddellijk door naar Huizinga, vervolgens naar Scholten met het verzoek de brief via Meertens als een soort naschrift aan zijn minderheidsnota toe te voegen, als Van Ginneken daarmee accoord gaat. Ook hierbij blijkt weer de soepele communicatie tussen Kloeke en Huizinga.
61. Brief van De Vries aan Meertens 23-9-1941 (Archief PJMI).
62. "Dat ik mij niettemin bij de meerderheid aangesloten heb, komt doordat het mij op zich zelf niet ongewenst voorkomt, als de drie instellingen onder één dak en onder beheer van onze Academie zouden komen. Alles hangt echter af van de regeling! Daarom zou ik de volle nadruk willen leggen op de zinsnede die op mijn aandrang aan ons advies toegevoegd is. Wanneer de regeling uit zou lopen op een dictatuur, met een commissie van 'toezicht' als figuranten, dan zou ik daar stellig afwijzend tegenover staan, en niet bereid zijn om langer deel uit te maken van een dergelijke commissie" (Brief van De Vooy's aan Scholten 17-10-1941, Archief KNAW).
63. De Vries is vanwege zijn geringe kennis van de dialectologie incompetent als directeur, niet concentratie maar decentralisatie is nodig, in Duitsland en België zijn de diverse vakgebieden niet in één instituut verenigd en de samenwerking met België komt door het Rijksinstituut in gevaar.
64. Van Ginneken schrijft op 17 oktober 1941 aan De Vries "uit goede bron te weten dat Scholten de eerste is geweest, die bij aankomst van van Dams antwoord nu 4 weken geleden aanstonds zei: Ja, dat is in elk geval een groote concessie, die onze weigering in het hart raakt. Vollgraff is ons natuurlijk heel ongenegen en de voorzitter niet minder" (Archief PJMI).

65. *Volkskunde und Nationalsozialismus. Referate und Diskussionen einer Tagung der Deutschen Gesellschaft für Volkskunde. München 23. bis 25. Oktober 1936.* Hrg. von Helge Gerndt. (Münchener Beiträge zur Volkskunde 7) (München 1987). Op p. 76, 183, en 325 komt Röhr kort ter sprake. In het referaat van Hannjost Lixfeld, 'Die Deutsche Forschungsgemeinschaft und die Dachverbände der deutschen Volkskunde im Dritten Reich' (69-82) komt kort de 'decentralisatie' ter sprake die leidt tot overdracht van de Duitse Volkskunde-atlas aan de Lehr- und Forschungsgemeinschaft Das Ahnenerbe van Heinrich Himmler (75).
66. Hij doet dit op verzoek van Meertens, hoewel het hem "tegen de borst stuit" zich tegen de "dwaze insinuaties van Kloeke" te verdedigen (Brief De Vries aan Meertens 15-11-1941, Archief PJMI).
67. Ook Van Ginneken heeft Kloeke hevig bekritiseerd vanwege zijn poging om Röhr als autoriteit naar voren te schuiven (Notulen vergadering Dialectencommissie 21-11-1941, Archief PJMI).
68. Meertens schrijft aan De Vries dat Van Ginneken zich in de vergadering van de dialectencommissie bijzonder scherp heeft uitgelaten over de wijze waarop Kloeke Röhr in het geding heeft gebracht. "Ik heb hem dringend verzocht, deze argumenten ook in de discussie op 8 December naar voren te brengen" (Brief van Meertens aan De Vries 21-11-1941, Archief PJMI).
69. Brief van de KNAW aan het Departement van Opvoeding, Wetenschap en Kultuurbescherming 9-12-1941 (Archief KNAW).
70. Binnen dit bestuur is het mogelijk Scholten geweest die het meest een gematigde koers wilde varen. Van Ginneken merkt in een brief aan De Vries d.d. 17-10-1941 het volgende op: "Wij hebben inderdaad Scholten noodig om er ons Instituut door te krijgen." "Vollgraff is ons natuurlijk heel ongenegen en de Voorzitter niet minder" (Archief PJMI).
71. Notulen vergadering Volkskunde-commissie 21-11-1941 (Archief PJMI).
72. Memo Van Dam aan CW 23-12-1941 (Archief MvO&W).
73. Brief van De Vries aan de Secretaris-Generaal van het Departement van Opvoeding, Wetenschap en Kultuurbescherming 9-1-1942 (Archief MvO&W).
74. In zijn brief aan Meertens d.d. 14-4-1942 deelt De Vries mee dat behalve Scholten ook Huizinga en Vollgraff niet door het Departement zullen worden aanvaard (Archief PJMI).
75. Brief De Vries aan Van Dam 9-1-1942 (Archief MvO&W).
76. Memo Van Dam aan Van der Haagen 19-1-1942 (Archief MvO&W).
77. Brief van Van Dam aan het Departement van Financiën 9-4-1942 (Archief MvO&W).
78. Brief F. Wimmer (Generalkommissar für Verwaltung und Justiz) aan Van Dam 8-2-1943. Van der Haagen vermeldt op de brief dat men ook bezwaar heeft tegen 'Rijks'instituut: dit moet 'Staats' worden. "Ik heb er op gewezen dat dit weinig Hollandsch klinkt" (Archief MvO&W).
79. Brief De Vries aan Van der Haagen 9-4-1943 (Archief MvO&W).
80. Brief Plutzar aan Van Dam 25-5-1943: "Wenn auch der Ausdruck 'de volksche waarden' noch ungewohnt klingt, so glaube ich, dass sich sowohl Begriff wie Bezeichnung auch im niederländischen Raum durchsetzen wird, ebenso wie es seinerzeit mit anderen Begriffen und Worten geschehen ist, die ihre Ausformung woanders erhalten haben" (Archief MvO&W).
81. Brief van Plutzar aan Van Dam 29-6-1943 (Archief MvO&W).
82. Meertens constateert al eerder dat het niet makkelijk is om aan nieuwe werkrachten te komen. "Alle beschikbare krachten die nationaal-socialistisch georiënteerd zijn trekken naar de Volksche Werk-gemeenschap [een nationaal-socialistische culturele organisatie] en soortgelijke lichamen, die naar wat ik daarvoor hoor hoge salarissen betalen. Van die richting hebben we dus niets te verwachten" (Brief Meertens aan De Vries 29-4-1943, Archief PJMI).
83. De Vries schreef deze brief naar aanleiding van het voorstel van de geschiedenisleraar dr. Joh. Theunis uit Zwolle, een van de leiders van de *Volksche Werk-gemeenschap*, om een geschiedkundige afdeling aan het instituut te verbinden (Archief MvO&W).
84. Brief Van der Haagen aan De Vries 19-8-1943 (Archief MvO&W). Overigens wordt in de brief van het Departement aan de Akademie van 13-7-1943 geen melding gemaakt van die restrictie die in de beschikking is opgenomen. Er wordt wel naar die beschikking verwezen. (Archief KNAW).
85. De Vries heeft het bestuur van de Akademie nog verzocht om voorlopig de afdeling Volkskunde van zijn Instituut in het Trippenhuis van de Akademie te huisvesten. Het bestuur van de Akademie willigde dit verzoek graag in! (Briefwisseling De Vries - Akademie 12-8 en 25-8-1943, Archief KNAW).
86. "Practisch werk heeft dit Instituut echter niet verricht, omdat de Duitsers niet wilden, dat de Nederlandse cultuur zo naar voren werd gebracht" (Getuigeverklaring Jan van Dam in de zaak van J. de Vries. Dossier J. de Vries, Archief Ministerie van Justitie).

87. Er zal uitgebreider archiefonderzoek nodig zijn dan ik in het kader van dit artikel kon verrichten om tot een genuanceerd beeld van de Duitse activiteiten op dit terrein te komen.
88. Zie over de organisatie en activiteiten van Ahnenerbe: Michael H. Kater, *Das "Ahnenerbe" der SS 1935-1945. Ein Beitrag zur Kulturpolitik des Dritten Reiches*. Studien zur Zeitgeschichte. Hrsg. vom Institut für Zeitgeschichte. (Stuttgart 1974).
89. Brief H. Schneider aan W. Sievers (Das Ahnenerbe) 7-6-1940 (Archief RIOD, BDC H 917).
90. Brief H. Schneider aan W. Sievers (Das Ahnenerbe) 28-8-1940 (Archief RIOD, BDC H 905-12).
91. Notitie Hans Schneider 2-10-1940 (Archief RIOD, BDC H 923-30).
92. Brief Von Stokar aan W. Sievers 11-11-1940 (Archief RIOD, BDC H 905-12)
93. De Volksche Werkgemeenschap fungeert aanvankelijk als een Nederlandse afdeling van Das Ahnenerbe en wordt daarin door Heinrich Himmler op 12-7-1943 geïncorporeerd als Germanische Werkgemeinschaft Niederlande im Ahnenerbe (Brief Das Ahnenerbe aan Feldmeyer 20-7-1943, Archief RIOD, BDC H 905-12).
94. Zie over hem I. Schöffner, *Het nationaal-socialistische beeld van de geschiedenis der Nederlanden. Een historiografische en bibliografische studie* (Utrecht 1978²) 331-332 (en register).
95. Archief MvO&W.
96. Verder worden genoemd: historie en rechten, wijsbegeerte, taal en letteren, invloed van de bodemstructuur op volk, kunsten.
97. Van der Haagen merkt op dat dit plan voor een deel hetzelfde terrein bestrijkt als het beoogde Rijksinstituut en wil het voor advies direct doorsturen naar de Nederlandse Kultuurraad, maar Ir. H.J. van Houten, chef van het Bureau Volkscultuur en Volksovoeding, adviseert om beide plannen tesamen met "het mogelijk te stichten Germanische Institut" te behandelen (Memo 23-2-1942). Van der Haagen volgt zijn advies op, houdt het plan achter, en stuurt het niet door naar Van Dam. Het Departement stuurt in april alleen het plan voor het Rijksinstituut naar de Kultuurraad die in juni positief adviseert. Van der Haagen verklaart later aan Van Dam hierbij het plan Theunisz vergeten te hebben (Memo 9-10-1942, Archief MvO&W). Van Houten was overigens bij de Volksche Werkgemeenschap betrokken, die via hem dus op de hoogte kon blijven van de ontwikkelingen op het Departement.
98. Brief Schneider aan Van Dam 24-9-1942 (Archief MvO&W).
99. Brief Nederlandsche Kultuurraad aan Van Dam 19-10-1942 (Archief MvO&W).
100. Memo Van der Haagen aan Van Dam 11-11-1942 (Archief MvO).
101. Brief Rauter aan Schneider 11-11-1942 (Archief RIOD, BDC D 140 1478). Rauter merkt verder in de brief op dat Van Dam door de NSB, met name door R. van Genechten, leider van het opvoedersgilde van de NSB, gedwongen zou worden het Rijksinstituut op te richten.
102. Brief van Wimmer aan Rauter 16-11-1942 (Archief RIOD, BDC D 140 1477).
103. Dossier J. de Vries, Archief Ministerie van Justitie.